(НЕ)БЪЛГАРСКИЯТ 12-ГОДИШЕН ЦИКЛОВ КАЛЕНДАР – АВАРСКОТО НАСЛЕДСТВО НА БЪЛГАРИТЕ

автор: ЖИВКО ВОЙНИКОВ

Научният свят се запознава с древния календар на дунавските българи, след откриването на т. нар. «Именник на Българските князе» (в 1861 г. от руския учен Александър Попов. Той попада на него при изследване на руски летописи, и го публикува в своя труд «Обзор хронографов русской редакции» (Обзор върху хронографите с руска редакция), в Москва, през 1866 г. Описва три руски преписа на един и същ документ, като най-ранния е Уваровия препис, от края на XV в., а другите два – Погодиновия и Московския препис са от XVI в. Между трите екземпляра има някои малки несъответствия в транскрипциите на владетелските имена.

Текстът на първия документ е сшит заедно с книгата «Елиниски и римски летописец»: втория – към първата част на «Четвърта книга Царства», и третия – към «Хрониката на Георги Амартол».

През 1868 г. руският славист А. Ф. Гилфердинг (Хилфердинг), пръв прави опит да прочете текста от «Именника», през унгарски език, тъй като тогава все още се е смятало че древните българи са с урласки или угро-фински произход. Опитът му се оказва неудачен, но въпреки това Гилфердинг стига до извода, че: «те (думите) имат явно сходство с думи от унгарския език, или сродните му езици от уралския клон на финските племена, като вотяцкия (удмуртски) и зирянския (коми) език, и може да мислим, че специалисти по тези езици, ще могат правилно да изтълкуват, непонятните за нас български прозвища». (Гильфердинг-1, 1868: 22-24)

Самият документ е много кратък и представлява съхранена част от владетелски списък, който съобщава имената на владетелите от митичния прародител Авитохол, до кратко управлявалия в VIII в. Умор, заедно с годините и месеците им на възцаряване и срокът на управление за всеки един:

«Авитохолъ жытъ лѣтъ 300, родъ емоу Дуло, а лѣтъ ем(у) диломъ твиремъ.
Ирник житъ 150 лѣть, род ему Дуло, а лѣть ему диломъ твиремъ.
Гостунъ намѣстникъ сый 2 лѣт(а), родъ ему Ерми, а лѣтъ ему дохсъ твиремъ.
Куртъ 60 лѣть, дръжа, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему шегоръ вѣчемъ.
Безмѣръ 3 лѣт(а), а родъ сему Дуло, а лѣтъ ему шегоръ вѣчемъ.
Сии 5 кънязь дръжаше княжение обону страну Дуная лѣтъ 500 и 15 остриженами главами.
И потомъ приде на страну Дуная Исперих князь, тожде я доселѣ.
Есперерихъ князь 60 и одино лѣто, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему верени алемъ.
Тервель 20 и 1 лѣт(о), родъ ему Дуло, а лѣтъ ему текучитемь.
Твиремъ 20 и 8 Лѣтъ, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему дваншехтемь.
Севар 15 лѣтъ, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему тохалтомъ.
Кормисошь 17 лѣтъ, родъ ему Вокиль, а лѣтъ ему шегоръ твиримь.
Сии же князь измени родъ Дулов, рекше Вихтунь. Винехъ 7 лѣтъ, а родъ ему Укиль, а лѣтъ ему имяше горалемь.
Телецъ 3 лѣт (а), родъ ему Угаинъ, а лѣтъ ему соморъ алтемь. И сий иного рода (?).
Умор 40 дний, родъ ему Укиль, а ему диломъ тутомъ».

«**АВИТОХОЛ** живя 300 години. Родът му е **Дуло**, а неговата година (начало на управлението) **дилом твирем** (змия-девети). **ИРНИК (ЕРНИК)** живя 150 години. Родът му е **Дуло**, а годината му **дилом твирем** (змия-девеи).

ГОСТУН 2 години. Родът му е **Ерми**, а годината му у **докс твирем** (свиня / глиган-девети). **КУРТ** управлява 60 години. Родът му е **Дуло**, а годината му **шегор вечем** (вол-трети). **БЕЗМЕР** 3 години, а родът му **Дуло**, а годината му **шегор вечем** (вол-трети). Тези **пет князе** управляваха княжеството от другата страна на Дунав 515 години, с бръснати глави, и след това минаха на тази стлана (южната) на Дунав от **Аспарух княз** и до днес. **АСПАРУХ (ИСПОР, ИСПЕРИХ)** княз 61 години (управлява). Родът му е **Дуло**, а годината му **верени алем** (змей / дракон – първи). **ТЕРВЕЛ** 21 година. Родът му е **Дуло**, а годината му **теку читем** … **твирем**. … (овен или козел - седми .... девити) 28 години. Родът му е Дуло, а годината му **дван шехтем** (заек-осми). **СЕВАР** 15 години. Родът му е Дуло, годината му **тох алтом** (петел-шести). **КОРМИСОШ** 17 години. Родът му е **Вокил**, а годината му **шегор твирем** (вол-девети). **ВИНЕХ** 7 години. Родът му е **Укил**. А годината му (**имен**)**шегор алем** (кон/вол - първи) (също вариант **именше Горалемь**, преписвачът е смесил два календарни механично преписване, без разбиране на текста). **ТЕЛЕЦ** 3 години. Родът му **Угаин**, годината му **сомор алтем** (самур-шести). **УМОР** (управлява) 40 дни. Родът му е **Укил**, а годината му **дилом тутом** (змия-четвърти)».

Според Й. Маркварт, неясните календарни изрази вероятно са аналогични на китайската хронологическа система от владетелски девизи[1]. Той стига до този извод, тъй като вижда сериозни разминавания между българските изрази и тюркските числителни. (Маркварт, 1912: 227-258)

Дж. Бъри, предполага, че календарът е лунен, подобен на арабския, и се е състоял от шест групи от десет години. Календарните изрази тълкува като пореден номер на декадата и номер на годината в самата декада. Бъри смята, че посредством арабския лунен календар, може да се направи приравняване на «българските» години към григорианските. (Бъри, 1910: 383-399)

Под влияние на Бъри, проф. Васил Златарски предполага, че българите са имали две големи ери в календара си. Едната свършва до 700 лунна год. (679 г.), т.е. до основаването на Дунавска (Балканска) България, а след това започва другата ера, в 701 л. год., или 680 г.

Руският учен Н. Степанов не е съгласен с хипотезата на Бъри и предлага, че календарните изрази, всъщност са две числа, единица и десетица и сборът между тях отговаря на срока на управление на владетеля. (Степанов, 1914: 65-77)

Финландецът Иосиф Миккола (тогава учен в Руската империя) пръв определя древнбългарския календар като тюркски, и производен на китайския лунно-слънчев календар. Той съставя приравнителни таблици между китайския, древнотюркския, древнеобългарския и григорианския календари. И също предполага, че календарните изрази означават името на животното и номера на съответната година. (Миккола, 1914: 77-81)

Унгарският учен Геза Фехер, допълва теорията на Миккола, с предположението, че древните българи са заели цикловия календар с 12-те животни директно от китайците, много преди тюрките, и затова са налице съществени разлики в календарните термини в тюркския и древнобългарския календар. Според него, българският календар «е зает от китайците, но отразява едно по-примитивно ниво на китайския календар, в сравнение с древнотюркския календар познат от Орхонските надписи. Това също е естествено, тъй като тюрко-българите вече са загубили контактите си с

[1] Управлението на китайските императори се е разделяло на периоди от по няколко години, всеки от който е обозначаван с различен девиз.

китайската култура през IV век сл. Хр.». (Pritsak, 1955: 24) По принцип подкрепя тълкуването на Миккола за значенията на названията на животните и поредните числа на месеците. Предвид лунния характер на календара, предполага че всяка 5-та година се е добавял по един допълнителен месец, за изравняване със слънчевата година. (Фехер-1, 1929: 41)

В 1988 г. в своя обобщаващ труд «Именник на българските ханове – ново тълкуване», проф. Моско Москов събира всичко известно за календара и Именника, и стига до извода, че календарът е изцяло с тюркски произход.

Но аз смятам, че това не е съвсем така! Г. Фехар е напълно прав, като твърди, че има големи разлики в календарните названия между тюркския и българския календар, което изключва единият да е производен на другия!

От съвр. чужди автори, последно руският тюрколог Олег Мудрак прави опит да интерпретира древнобългарските календарни названия. (Мудрак, 2005)

Но Мудрак се оплита в своята напълно погрешна схема, като приема че при българите е съществувал допълнителен 10-годишен цикъл, съответстващ на китайския календар, определен от т.нар. 10 «небесни клона», които заедно с петте елемента и мъжкото и женско начало «ян» и «ин», добавя към 12-годишния животински цикъл, отговарящ на китайските 12 земни клони.

В резултата на погрешната схема, получава и напълно погрешни резултати, които се разминават с твърдо установените факти за управлението на българските езически владетели. По Мудрак началните години на управление са следните: Авитохол - 126; Ирник - 426; Гостун - 556; Курт - 557; Безмер - 617; Есперих - 621; Тервел - 685; Твирем - 703; Севар - 730; Кормисош - 746; Винех - 761; Телец - 770; Умор - 774.

Той тълкува и етимологията на числителните и названията на животните. И както читателят ще се убеди, те са напълно неприемливи. Така че хипотезата му е напълно погрешна.

Сега са известни само три извора, в които се употребява древнобългарския календар. Първият и основен е «Именника». Вторият е т.нар. «Чаталарски надпис»[2] на Омуртаг: «ECTI IC TIC ΠΛCKΣAC TON KANΠON MENONTA EΠYHCE AYΛIN IC TIN TOYNTZAN … ITO ΔE KE O KEPOC OTAN EKTIΣTAN BOYΛГAPICTI CIГOP EΛEM KE ГPIKICTI INΔIKTIONOC IE». Владетелят съобщава, за строежа на мост и сграда (аул[3]) на р. Туча (съвр. назв. Тича) и уточнява: «Времето когато това беше построено, по български е **сигор елем**, а по гръцки 15 индикт». Мудрак интерпретира това съобщение като дата на основававнето на гр. Преслав от Омуртаг в годината на 15 индикт или по византийското изчисление 1 септември 821 г. – 31 август 822 г., което е неверно, градът е построен от Симеон Велики. Чаталарският надпис е много ценен, тъй като дава възможност пряко да се сравни българския календар с познат период от време.

Третият извор е приписката на «черноризца» (монаха) и висш аристократ Тудор Докс за смъртта на княз Борис-Михаил: «В тази година (907) на 2 май, вечерта в събота, умря божия раб, бащата на този княз ... . Този Борис покръсти българите в годината **етх бехти**».

---

[2] По името на селото Чаталар (днес Хан Крум), в района около гр. Шумен.

[3] Думата AYΛ, която традиционно тълкуваме през късния руски тюркизъм (татаризъм) в български аул – малко планинско село (БЕР-1, 2007: 20), всъщност е употребена от Омуртаг в нейния аварски (монголски) смисъл ajl – семейство, дом. (Кручкин, 2006: 608) В тунгуски евенкски ajil – съсед, солонски ail – село. (ССТМЯ-1, 1975: 21)

И от всички тях са известни следните календарни изрази: **дилом твирем, дохс твирем, шегор вечем, верени алем, теку читем, дван шехтем, тох алтом, шегор твирем, имен алем, сомор алтом, дилом тутом, сигор елем** и **етх бехти.**

Названия на месеците

1). алем – допълнителен добавен месец, за изравняване на лунната към слънчевата година. Среща се в изразите: **верени алем, имен алем, сигор елем**. Формата **елем** е известна от «Чаталарския надпис», и е вариант на основното название.

Традиционно и погрешно повечето изследователи го тълкуват като начален месец, пръв месец от календара, сраднявайки го с чувашкото ülem – 1. напред, 2. после. (Федотов-1, 1996: 98) В тюркските езици alïn – чело, al – преден, начален. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 284) Мудрак също предлага тази етимология, посочена още от Миккола и Фехер. (Миккола, 1914, 79)

Луи Базен обаче, напълно основателно се съмнява в тълкуването «първи, начален», тъй като в израза от Чаталарския надпис «сигор-елем» или «година на вола / кравата месец начален», не съвпада с гръцката дата 15-ти индикт (01.09.821 – 31.08.822). За Базен «алем» означава «по-късно, късен», аргументирайки се с второто значение на чувашкото ülem – после, и го тълкува като 11-ти месец. (Bazin, 1991: 454-456) Ако алем / елем означава начален, то няма как да попада в 15-ти индикт. Както ще видим по-долу, началото на българската годината е била през пълнолунието в декември (около зимното слънцестоене). Така българската година на вола започва на 21 декември 820 г. (по юлиансикя календар) и свършва на 8 декември 821 г.[4] А годината на вола/кравата по китайския календар е започвала от 6 февруари 821 г., до 26 януари 822 г. (разликите са от по-късното начало на китайската година). Или строежът е завършен не по-рано от 1 септември 821 и не по-късно от 8 декември 821 г. Следователно месецът алем/елем е бил в края на годината шегор/сигор, между септември и декември. И като етимологично обяснение трябва да се посочи древнотюркскто alïm – дълг, получавам, придобивам (ДТС, 1969: 35), в монголски aliv, alь – давам (Кручкин, 2006: 611), в ТМ езици, в евенкски aliv, alivun – предавам, давам, евенски alam, alim – приемам, вземам, в останалите al-, ali- поставям (ССТМЯ-1, 1975: 26-27), манджурски эlэmi – дърпам, влача (ССТМЯ-2, 1975: 449) и в чувашки ыlmaš / ulmaš – сменям, подменям, редувам. (Федотов-2, 1996: 470-471) Всички те са производни на корена *al- ръка, с вторично зн.: вземам, давам, поставям. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 283)

Интересно и много важно уточнение за допълнителен месец в българския езически календар, прави проф. Цветана Чолова. В «Шестоднева» на Йоан Екзарх се съобщава, че разликата между лунната и слънчевата година е 11 дни. За тяхното изравняване, на всеки 3 години се е добавял 1 допълнителен месец. Тази практика, да се добавя месец на всеки 3 години, не съвпада с другите известни календарни системи което подсказва, че Йоан Екзарх е имал предвид, точно българскиия езически календар, който е бил лунен календар. Според някои изследователи тук се има предвид гръцкият осемгодишен цикъл

[4] Изчислението е според програмата «Вечный календарь»: http://calendarium.narod.ru/vech/download.html

(на 3 години се добавя по един месец, а останалите години в цикъла се състоят от 6 пълни и 6 непълни месеца), но Йоан Екзарх не споменава никъде за осемгодишен цикъл. (Чолова, 2018) Така алем/елем е допълнителният месец, добавян на всеки три години.

2). вечем – трети, в израза **шегор вечем.** Аналогично в чувашки viş̆ş̆ĕ – три, viş̆ş̆ĕmĕš – трети. Думата е известна в късен прачувашки (условно волжко-български) надгобен надпис като več – три.[5] (Ашмарин, 1902) Л. Базен го свързва с тюркското *üč – три, което дава прабългарското *üč-im – трети, аналог на старочувашкото vačem - трети. (Bazin, 1991: 462)

В древнотюркски üç / uş / öç / üs – три. Пратюркската форма γuč идва от монг. γučin – 30, в евенкски gutin, gučin – 30. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1377-1378)

Монголският учен Л. Болд доказва, че γuč е била древномонголска форма на числото три[6] (съвр. форма gurav – 3). (Болд, 2003: 443-449)

Така че календарният израз **веч/вечем** – три, трети. Миккола, Фехер и Мудрак предлагат тази етимология.

3). тутом – четвърти, от израза **дилом тутом.** В чувашки tăvattă – четири, tăvattămĕš – четвърти, в надгробен прачувашки надпис tuat / tuatm – четири, четвърти, което съвпада с календарния термин. (Ашмарин, 1902)

Календарният термин е **тут/тутом** – четири, четвърти. Миккола, Л. Базен (Bazin, 1991: 461), също и Мудрак посочват тази аналогия с чувашки.

Но няма никаково сходство с другите алтайски езици.[7], с изкл. на евенкското tū-teken – четиригодишен лос (tū – 4, teken – лос). (СССТМА-2, 1975: 224)

Оказва се, че календарният термин и чувашката форма, показват близко сходство със самодийските езици, в селкупски t^{e}tty, ненецки tъet, енецки teto, нганасански tet^{e}, камасински tee'd^{e} – четири, което показва наличието на много по-древен общ изходен урало-алтайски корен, различен от тюрко-монголската протоформа! (NAL)

Според чешкият лингвист Вацлав Блажек, прасамодийското *tettə, било заето от пратюркски източник, който според него е «раннобългарски език», отразяващ междинната форма в развитието на тюрк. *dört > прабълг. *tüät > чув. tăvattă – четири. (Напольских, 2012: 197-219)

---

[5] Всички тези надписи, цитирани от Н. Ашмарин, са късни от епохата на Златната орда и Казанското ханство, от периода XIII – XV в. Написани са с арабско писмо и съдържат тюркски изрази. В литературата са известни като «волжко-български», но това е много условно название. Някои от тях са близки до съвр. чувашки, но повечето са на кипчакски тюркски диалект, близък до съвр. татарски език. Надписите на старочувашки език, които съдържат тюркски елементи, не са по-късни от средата на XIV в., а другите са от по-късно време. (А. Салмин)

[6] Той изхожда от монг. съществително ač – внук, žič – правнук, γuč – праправнук, съотв. ači - пръв, žiči - втори, γuči – трети. Древният афикс –či не се е съхранил в съвр. монголски, но се е съхранил в тюрк. езици, във формата –nči, с който се образуват числителните. Изразът «žiči, γuči ügüljeü”» – два-три пъти, употребен в «Тайната история на Монголите», потвърждава това.

[7] В древнотюрк. tört, в другите тюрк. ез. dört/tört – 4, в ТМ, евенкски, евенски diγī, солонски digĭ, орочки, удегейски dī, нананайски duĭ, ульчийски dui(n), орокски džīn, манджурски dujin, duin - 4, а в ТМ *deki – 40, в монг. dörbe(n), халха-монг. döröv, бурят. dürbe(n), калмик. dörwn, ордоски монг. dörwö, дагурски durub, durəb – 4, съотв. dətər / dutər – четвърти, duč, duči, dučin, döči, dočin - 40, в японски jo, протояпонски *də – четыри, протоалтайска форма *tōj – 4. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1377-1378)

Блажек не е прав, тюркското *dört, има общ произход с монг. dörvön – 4, ТМ *dügin – 4, при монг. döchin – 40, ТМ *deki – 40, протояпонското *də- (съвр. яп. yó), протоалтайското *tōj- 4. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1377-1378) А чувашката и календарната форма имат друг произход – от самодийски, а не обратното.

4). алтом, алтем – шести, среща се в изразите **тох алтом**, **сомор алтем**. В чувашски ultă, ulttă – шест, ulttămĕš – шести, календарната форма е била **алт / алтом (алтем)** – шест, шести. Л. Базен смята че календарният термин е бил altăm. (Bazin, 1991: 464)

В древнотюрк. altï, в другите тюрк. ез. alti, alta, olti – шест. Формата е изцяло тюркска и напълно отсъства в другите алтайски езици.[8] (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1020)

Етимологията идва от тюркского *al – ръка[9], длан, пет пръста, т.е. *al + tъ което означава следващият пръст след пет, тъй като суфикса «–tъ» е словообразувщ в тюркските езици. Този начин на броене, употребяват и монголите в Афганистан: «една ръка и един отгоре» – шест[10]. (Федотов-2, 1996: 280)

Мудрак приема тази етимология и реконстроира древночувашката форма oltъm. Миккола посочва директно пратюркското алтъ > календарният термин алтом. (Миккола, 1914: 79)

5). читем – седем, от израза **теку читем.** В надгробен надпис от бившата Волжка България се среща като žeti – седем (което е кипчакска дума), в съвр. чувашкий şiččĕ, sič(ĕ) **–** седем, şiččĕmĕš – седем. Л. Базен възстановява календарния термин, въз основа на чувашката форма като ǰiätëm. (Bazin, 1991: 462)

В древнотюркски yeti, в повечето тюркски ез. jeti, jedi, узбекски yetti, но в тувински, тофаларски čedi, шорски četti, хакаски četi, čittə, долгански hette, балкарски, казахски, киргизски džeti, žeti – седем. Мудрак също тълкува читем като седми.

Тюркските форми започващи с «ч» са идентични с календарния термин. Но произходът не е общоалтайски. (Федотов-2, 1996: 126) Старостин предлага общоалтайска форма *nad[i], ТМ езици nadan, среднокорейски nir-kup древнокорейски Когурьо nanən, японски nana – 7. Тук поставя и тюркското *jęt(t)i. За монг. doloon – 7, dalan – 70, и прамонг. *dal – 7, той предлага хипотетична преходна форма *lad[i]- от пралатайското*nad[i]. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 960)

Тюрк. форми, вкл. и съвр. чувашка, показват ясен урало-алтайски паралел с финското seitsemän, в карелски šeiččemen, вепски seiččeme, естонски seitse, саамски čiezh, čiččâm, удмуртски sizъīm, коми sizim, марийски šīmīt, šīmīm, мордвински sisem, мансийски, sat, унгарски hét - 7, и по-далечните самодийски форми, в селкупски selchi, ненецки s'iiv, енецки sew, нганасански s'ayb^{e} – седем. (NAL)

---

[8] В монг. zurgaa, халха-монг., ордоски монг. dzhurgaa, бурятски zurgaan, калмикски zurhn – шест, džaran - 60. В ТМ езици ñungu(n) – шест. (NAL)

[9] В тох. А āle, тох. В alyiye, пратохарски āli – ръка, длан, е алтайска заемка.

[10] В монголското название на цифрата 6, се вижда същата закономерност: общомонг. *gar - ръка, длен, пет пръста (в конкр. случай - dzhur, zur) и anx – първи, начален, т.е. първият от другата ръка.

Както ясно се вижда, всички те са производни на древния урало-алтайски корен *se/*šī, *set/*čet, *sič/*šič - седем, а чувашката форма е още по-близка до финските!

Още по-интересен факт, е че в китайски 七 - 7, съвр. форма qī, древнокит. *sn̥^{h}id, средневековен китайски ts^{h}it (Wiktionary), напълно съвпада с календарния термин и тюркските форми с начално «ч», което подсказва, че може и тук да е първоизточника.

Така смята и Вацлав Блажек, като свързва китайската форма с тюркските.[11] (Напольских, 2012: 197-219)

6). шехтем – осем, в израза **дван шехтем**. Среща се в надгробен надпис от бившата Волжка България като sagir, в съвр. чуваски săkkăr – осем, săkkărměš – осми. По Базен, šähtëm – осем. (Bazin, 1991: 464) Суф. «–ăr» в чувашки е аналог на древнотюрк. суфикс «–iz». В древнотюрк. säkiz, в съвр. тюрк. ез. sekiz, sigez – осем, но в тувински ses, карагазки sehes – осем.

Календарната форма, **шехт/шехтем,** е близка с тувинската и карагазката. (Федотов-2, 1996: 6-7) Единствената праалтайска форма е *dža, в ТМ ез. dža(p)ku(n) праяпонски *da, съвр. японски ya, yattsu, корейски yôdôl – 8. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1524) Но тя е твърде различна от тюркските, Монголското naiman, naym – 8, е също много различно и показва единствено далечна аналогия с угорските форми, в хантийски niv^{e}t, мансийски n'ololov и унгарски nyolc – 8. (NAL)

В същото време, тюркските форми показват интересен и близък паралел, със самодийските езици: в селкупски sittyt^{e}tty, ненецки šidendъet, енецки šzitъet, нганасански sitidh^{e}t^{e}, камасински šëntee' – осем, което ясно говори за древен урало-алтайски, или по-точно самодийско-пратюркски корен!

Буквалното значение на самодийските форми е «две по четири», в селкупски sitty, ненецки šidъa, енецки šizhe, нганасански siti, камасински šide – две и в селкупски t^{e}tty, ненецки tъet, енецки teto, нганасански tet^{e}, камасински tee'd^{e} – четири. (NAL)

Така календарното **шехт** е производно на **шех-тут** – две по четири. При което трябва да очакваме, че неизвестното за нас обозначение на втория месец е било **še / šeh** – две, **šehem** – втори, аналогично в саръ-югурски šigï – две, в манджурски zhuwe, негидалский zhul, монг. (дунсянский) ghua, в другие монг. наречия xoyor – две.

Трябва да се отбележе, че ТМ форми džū, džū(r), džuwe – две, монголските džir- / džur- двойка, двоен, древномонг. žiči – две, късното «волжко-българско» или старочувашко žiarm – двадесет, съвр. чувашко şirĕm – двадесет, се образуват от ži / şi – две и ar – десет, в древномонг. arav / arv(an) – десет, две по десет. (ССТМЯ-1, 1975: 276-277) Иначе, чувашкото название на двойката е ikkĕ.

Мудрак, повтаря Миккола и чете неправилно календарния израз «дванш ехтем», като възстановява хипотетичното и несъществувало древнобълг. ехтем

[11] Блажек отива по-надалеч в палеолингвистиката и посочва подобни форми на числото 7, в етруски semph, баски zazpi, хуритски šitta, картвелски *šwid, и в края на краищата се стига до най-древния палеолитен (бореален) стадий от развитието на езиците, показващ връзка с прасемитското *sábatum – седмица. Връзката на китайската форм с пракавказките е логична в границите на древната синокавказска езикова общност. Тук е и ПИЕ форма *septm, която е с вероятен субстратен прединдоевропейски произход, т.е останала от езика на неолитните земеделци.

– пет. (Миккола, 1914: 80) Той предлага етимологична връзка с древнояпонското itu – пет, и тюрк. *elliγ – петдесет < *et-liγ, чагатайски ittik.

Но тюрк. elliγ – 50, е производно на al / el – длан, пет пръста, съотв. в чувашски al, alĕ – петдесет. В съвр. японски itsú, корейски tasət, tasəs, ТМ ез. *tuńga, монг. tabu(n), tav – петь, праалтайски *t`u – пет, които имат уралски паралел в угрофинското *witte – пет[12], и със самодийското uda, uty – длан, ръка. В древнотюрк. udluq, саръ-югурски utuq, otuq, хакаский ustux, шорски ustuq – бедро, коляно, японски udé, te – ръка, староболгарски **оудъ** – крайник (ръка, крак, част от тялото). Ако приемем хипотетичното етх / ехтем – пет по Мудрак, то трябва да очакваме при древнобългарско **удъ** – крайник, ръка, уд / удем – пет ? Така че Мудрак и тук, изобщо не е прав.

7). твирем – девет, от изразите **дилом твирем, дохс твирем, шегор твирем.** Също в късен «волжко-български» надгробен надпис toxr, toxyr, в съвр. чувашки tăhăr – девет, tăhărměš – девет. (Ашмарин, 1902) Аналогично Базен предлага реконструкция на календарния термин като tïvïrăm – девет, въз основа на чувашката форма. (Bazin, 1991: 464)

Названието на девятката в древнотюркски е toquz[13]. То не кореспондира с обща праалтайска форма. Старостин извежда праалтайското *k`egVnV – девет, въз основа на ТМ *xegün, манджурски uin, ujun, евенкски, негидалски jeghin, солонски jegĩ, в останалите тунгуски езици xuju(n), монголски yisün, бурятски yuhen, корейски ahop, и японски kokono – девет. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 772) Вижда се някакъв далечен паралел с някои уралски форми, вепски ihcan, карелски yhekshän, саамски ukxtsie, самодийски – ненецки khasuyu, енецки khasud'u – девет. (NAL)

М. Федотов свързва чувашката форма, както и останалите тюркски форми с монголското toqur – с изпънати пръсти, педя, позовавайки се на тълкуването на Г. И. Рамстедт, който го извежда от смятането с пръсти. При древнотюркското toquz се е проявило правилото на зетацизма или фонетичения r > z преход. (Федотов-2, 1996: 202-203)

Монголското название за длан и за педя, изпънати и разперени пет пръста е töγe, tūhē, халха-монг., бурятски, калмикски, ордоски монголски tö – «голяма педя» или мярка около 22-23 см, разстоянието от 1 до 3 или 4 пръст на ръката при максимално разперване на пръстите.

Етимологията на нашият календарен термин се изяснява напълно от ТМ форми, в нанайски tawar, евенкски toγor, евенски toγъr, негидалски toγoj - голяма педя, и японски tuka – ширина от четири пръста. (ССТМЯ-2, 1975: 190-191), (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1451) Вижда се, че календарният термин съвпада с нанайската, а чувашката – с монголската, евенкската и евенската форми.

Представата за числото девет се получава от петте пръста на едната ръка «голяма педя» и от първи до четвърти пръст на другата ръка, 5+4=9! Так или иначе календарният термин **твир/твирем** – девет, девети, е много близък с ТМ ез., а в тюркските ез. се наблюдава правилото на зетацизма, или прехода r>z, което паказва, че тюркските форми не са първоизточника на каленадрното название!

---

[12] В фински viisi, естонски viis, саамски viht, vitt, мордвински veťe, марийски wić, удмуртски, коми viť, хантийски wet, мансийски ät, унгарски öt – пет. (NAL)

[13] В турски, тюркменски dokuz, азърбайджански doqquz, уйгурски toqquz, узбекски to'qqiz, кумикски, балкарски toghuz, татарски tugiz, казахски toghiz, киргизски toghuz, долгански, шорский togus, тувински tos, карагазски tohos – девет < от монг. toqur – с изпънати пръсти, педя.

За Мудрак «твирем» означава втори, от древночувашкото təberəm, друг, втори, съвр. чувашски tĕperĕm - друг, дума получена от bir – един, и алтайското *dui- две, втори, двойка. Мнението е изцяло невярно, не е ясно как се е получил прехода b/p > h.

***

8). бехти – по-особен термин, означаващ начало на годината, първо новолуние или пълнолуние на новата година. Среща се само в израза **етх бехти** от приписката на Тудор Докс (бълг. аристократ и духовно лицо, живял по времето на Борис I, Владимир Расате и Симеон I Велики) който съобщава, че българите се покръстили в годината **«етх-бехти»**.

Всички изследователи се спускат в една напълно погрешна посока, като определят записа за погрешно предаване на хипотетичното древнобългарско **бех,** което отговаряло на чувашкото pilĕk – пет[14], защото другите тюркски форми beš / bes много приличат на думата **бех**. Миккола го тълкува като «пет-куче», т.е. пети месец на «годината етх» – куче, но непонятнто защо тук има обръщане на словореда в сравнение с другите календарни изрази. (Миккола, 1914: 87)

Мудрак напълно невярно, смята, че **етх** произлиза от японското udé, te – длан, съотв. пет пръста, и е аналогично на **ехтем** – пети но с друга конструкция, числителното е поставено пред названието на годината, а бехти, тълкува като маймуна, от тюрк. *bïčïn - маймуна.

Това е напълно погрешно мнение, тъй като във въпросните късни «волжко-български» или по-точно старочувашки надгробни надписи е съхранена формата bialm, piălim – пети, което ясно показва, че трябва да очакваме календарна форма «белем / пелем», която няма нищо общо с известното ни **бехти**, и ясно показа друго значение на тази дума.

Този израз се оказва «препъни-камък» за тюрколозите и показва колко късогледо те търсят обясненията си само в тюркските езици. Например Маркварт тълкува «etx'bexti» като «добър късмет» сравнявайки с тюркско-персийски израз «adgü baxt», от древнотюрк. âdgu „добър“ + заемка от персийски baxt – късмет, удача. А. Вейлан (A. Vaillant) прави още по-странно търкуване, като предлага че «формата ETX'BEX'TI (правилно: ETIB) просто крие дата, променена от преписвачите, отговаряща на 6372 от византийската ера от сътворението на света, тоест 864 г. от християнската епоха, датата на кръщението на Борис». (Bazin, 1991:) Но изворите посочват годината 866 ?

---

[14] Чувашкото pilĕk – пет, показва ясен и недвусмислен паралел с пратюрк. *bilek, в древнотюрк. (уйг.) bilät, турски, тюркменски, тувински, казахски, киргизки, балкарски, кумикски bilek, узбекски bilak, татарски belək, хакаски pəlek – китка на ръката, т.е. пет пръста. В български съществува диалектната дума **пелка** – длан, китка на ръката, откъдето може да се смята, че ако трябва на тази основа да се реконстроира календарният термин, той щеше да бъде **пелем** – пети ?), а общотюркското *beš - пет, има съвсем друг произход, от тохарското *pēś – пет. По същия начин, тюркското *bīr/pīr – едно, и корейското *pìri – пръв, е заето от тохарското A ana-pär – преден, пръв, а пратохарското pär, като хетското para, означават едно, пръв. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 364) Напр. в алтайските езици липсва обща дума за едно, единица. В ТМ ез. имаме emen, umun, emu, omu – едно, а в монголски emune, omono, прамонг. *emü – чело, преден, в древнотюрк. ömgen – предна част на торакса, на гръдния кош. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 505) А монголското niken, nigen, nik, nek – едно, отговарят на общотюрк. jaŋγīz, хакаски naγīs – единствен, самотен, японски nomi – само, среднокорейски njəni, съвр. корейски jəni – друг, праалтайски *niðŋe – един, сам, отделен. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 990) Също наблюдава се различна степен на близост с палеоазиатското, чукчо-камчакско ^{e}nnen – едно. (NAL)

Решението е тривиално, логично и много просто. Етимологията се изяснява напълно от ТМ езици: протоформа **<u>*biaga – луна</u>**, месец, в евенкски, негидалски, солонски bēγa, евенский bēγ, чжурчженский bi(a)ha, манчжурски, нанайски biā, улчийски, орокски bē, орочки bä, удегейски beä – луна, и също в ТМ, в евенкски tī, tīn, негидалски tē, tī, bēγa tēčā, **<u>bēγa tī – пълнолуние, последното е максимално близко до «бех-ти»</u>**. (ССТМЯ-1, 1975: 78-79), (ССТМЯ-2, 1976: 173) Също в монголски bitüün – навечерие на новата година, новолуние, bitüüleg – новогодишен праздник, при sar / sara – луна[15]. (Кручкин, 2006: 631, 781-782) В монголския език старото алтайско название на луната, не се е съхранило.

Уралски паралел с коми bia, bija – огън, хантийски päj – блясък, саамски bæggjo, унгарский fehér – бял, блестящ. Т.е. първоначалното значение на пра-ТМ *biaga е било небесно светило. (Starostin, UE: Number: 727)

Така че календарният израз **бех-ти** напълно съвпада с негидалското <u>bēγa tī – пълнолуние</u> и отбелязва някакъв особен ден, или началото на годината.

Според китайския календар, новата година настъпва, след един пълен лунен цикъл, изминат след 22 декември, или деня на зимното слънцестоене, в 1-то новолуние от първия лунен месеца, след влизането на Слънцето в съзвездие «Водолей», или това е периода не по-рано от 20 януари и не по-късно от втората половина на февруари, а кулминацията на празника, наступва в първото пълнолуние на първия лунен месец.

<u>Така **етх бех-ти** означава с абсолютна достоверност началото на новата година, първото пълнолуние на годината **етх**, или куче.</u> И това изобщо не е случайно, българският владетел Борис, е приел новата религия, в началото на новата година по българския календар, тъй като новата година е ново начало, както казват българите и днес «нова година – нов късмет». Според китайският календар годината 866 е точно годината на кучето, което показва, че Борис се е покръстил в началото на тази година. Епископ Хинкмар в своите «Бертински анали» го потвърждава: «866 г. Князът на българите приел светото кръщение. Той бил замислил да стане християнин миналата година…». Руският учен А. Турилов открива в евангелие от XIII в., че датата 28 март е била чествана като празник на «победата на българския княз Михаил, когато тълпата се опълчи срещу кръста, т.е. потушаването на бунта е станало на 28 март 866 г.». Т.е., покръстването е било в самото начало на 866 г. и в следващияте месеци е избухнал езическия бунт, потушен до края на март. Както смята проф. Георги Николов, най-вероятно Борис се е покръстил на Богоявление, или 6 януари 866 г. (Николов, 2015: 15-18) През декември 865 г., пълнолунието е било на 2 декември, неделя по юлианския календар (6 декември по съвр. григориански календар), или това е **етх-бехти**, началото на «годината куче», когато Борис официално е приел християнството. Всъщност грешката на проф. Николов е минимална – 1 месец.

На много изследователи е направил впечетление следният факт. В «Симеоновия сборник» известен по руския «Световлавов препис» от 1073 г., в превода на съчинеието на Йоан Дамаскин за месеците, зодиакалните съзвездия са подрени, по по-различен начин в сравнение с текста на Дамаскин и вместо «Овен», първото зодиакално съзвездие е «Стрелец» (22 ноември – 23 декември). Най-логичното обяснение на това разминаване е, че в българската среда от X в., началото на годината и било в дните около зимното

[15] Отговаря на средновековнокорейското sǎr, ТМ sē – година.

слънцестоене, и това се свързва с влияние на езическия циклов календар, който е продължавал да се използва в дворцовите среди по времето на цар Симеон. (Славова, 1997: 73-82) Следователно начало на годината е било в пълнолунието през месец декември. Разбира се датата е била променлива във връзка с настъпването на пълнолунието.

Проф. М. Москов предлага чрез сравнение с другите 12-летни циклови календари: китайски, уйгурски, монголски и др., че началото на българската нова година е било около деня на «зимното слнцестоене». (Москов, 1988: 76) И принципно е напълно прав.

В тюркския календар началото на годината се нарича «йъл-баш» или «глава на годината». Времето между две новолуния е лунния месец. Всеки месец е разделен на два периода: «ай назли» (новолуние) и «ай карти» (стара луна). Луната, която се вижда точно наполовина, се нарича «лък с опъната тетива», пълната луна - «ак толи» (бяла пълна луна).

Въпросът за изравняването на лунната година към слънчевата у древните тюрки не е добре изяснен. Според Луи Базен, като безпогрешен ориентир, те са използвали пролетното равноденствие като фиксирано начало на новата година и разделянето на цялата година като четири сезона по три лунарни месеца. А натрупваната разлика в дните се е добавяла след края на 12-тия месец до пролетното равноденствие. И това се е правело вероятно два пъти в годината. Радлов отбелязва, че в XIX в. алтайските тюркски народности добавяли допълнителните дни между декември и януари, или след зимното слънцестоене. Тюркските народи отбелязват два големи празника «нардуган» (озн. раждане на слънцето, от монг. nar – слънце и тюркското кипчакски tuğan, турски doğum - раждане) или «малката нова година» отбелязван на «зимното слънцестоене» и «голямята нова година» – «навруз», свързана с началото на годината през пролетното равноденствие. Сойоните (тувинците), добавяли допълнителния месец song-ay след есенното равноденствие. (Bazin, 1991: 77-78, 80-81) Както виждаме, българската практика на изравняване, няма нищо общо с тюркската традиция.

***

Интересен е въпросът със словообразувателните суфикси за поредните числителни **–ом / –ем**. Подобен суфикс е известен в някои ирански езици като осетинския –ым и таджикския –um.

В тюркските езици, поредните числителни се образуват със суфикса – inči, в ТМ езици – със суфикса –či(a) / –či(e), в евенски с –i / -gi, като към тях се прибавя и допълнителни суфикси: –tan / –ten и др. В негидалски с –tin. В орочки, със суфикса –je, а за поредни години – със суфикса –nni / –nne. В корейски – с близкия до ТМ суфикс –če / –dže. (Поппе, 1931: 108; Аворин-1, 1959: 239-240; Циниус, 1947: 121; Петрова, 1967: 76; Рамстедт, 1951: 83) В монголският език поредните числителни се различават от общоалтайските и се образува със суфикса –duγar / –dügēr, в бурятски, със суфиксите –duki / –düki и –tuki / –taki, а в калмикски с –dgč. (Поппе, 1937: 79-80)

Н. Ашмарин, а след него и Н. Андреев смятат, че съвр. чувашки суфикс –měš, с който се образуват продните числителни, е сложносъставен, от по-стария събирателен суфф. –m, и –ěš, форма на общотюркския афикс са принадлежност в 3 лице –si. (Левитская, 1976: 49)

Но очевидно решението е много по-просто, и е местно уралско влияние или наследство. В хантийския език, числителните се образуват с идентичия суфикс –met / –mit (Спирякова, 2009: 8; Закиев, Кузьмин-Юманади, 1993: гл.1), в

мансийски с –it (Ромбандеева, 1973: 94), в унгарски с –dik, във фински и естонски с –äs (–as) / –es, в коми с –öd, в удмуртски с –etï (Стрелкова, 2009: 100), в мордвински с –ce (це), в марийски с –še / –šы и –ымšo / –ымšы, в енецки с –de, ненецки с –imdey, в нганасански с -mtV (-mtö / -mti), селкупски с –imtalil / –mtalil, прасамодийски *-mtă / *-mtå, прауралски *–mt. (Кузнецова, Хелимский, Грушкина, 1980: 287), (Колбышева, 2003: 17-18) В юкагирсикят език, който е преходен между самодийските и тунгуските езици, се образуват със –štэ. (Прокопьева, 2017: 148)

Както с вижда, календарните и старочувашките поредни числителни се отличават от алтайските и уралските форми, въпреки че всички са от урало-алтайски поризход. Можем да мислим, че календарните поредни числителни са някаква несъхранена форма, образувана със суфиксите –ом / –ем, възникнали под самодийско влияние с редукция на прасамодиското *-mtă / *-mtå.

***

И така можем да реконстроираме календарните числителни названия, известни от календарните изрази: **ал/алем** – допълнителен месец, **шех/шехем** – втори (?), **веч/вечем** – трети, **тут/тутом** – четвърти, **пел/пелем** – пети (?), **алт/алтом (алтем)** – шести, **чит/читем** – седми, **шехт(ут)/шехтем** – осми, **твир/твирем** – девети. Те показват прилика със старочувашките числителни.

Названия на годините

Названията на годините в българския езически календар, са напълно аналогични на другите подобни в източните циклови календари и са свързани с названията на 12-те животни. От календарните изрази, се изясняват 10 от тях, а 2 (маймуна, тигър) остават неизвестни.

1). сомор – самур, белка. Среща се в израза **сомор алтом.** В литературата, поради инерцията на пряката съпоставка с тюркския календар, напълно погрешно се тълкува като мишка, под влияние на тюркското sičkan[16]. Обаче Миккола отбелязва, че това е спорно и самият той не може да се произнесе за значението на сомор. (Миккола, 1914: 86) Луи Базен смята, че най-близко до календарното понятие стои турското samur, тюркменското samïr – самур, вид гризач с ценна кожа. Свързва ги с турското название на пора sansar < *sam-sa-r, като производни на тюркското *sam- / *sorn- гриза, т.е. гризач. Базен смята, че «българската дума за обозначаване на «годината на плъха» е била somâr – гризач, може би конкретното име на плъха на прабългарски, тъй като няма общотюркско име за плъх, а старотюркското, уйгурско küskü – плъх, употребявано като календарен термин, се заменя в останалите тюркски езици със sïčgan. (Bazin, 1991: 482-483)

Проф. Моско Москов под влияние Геза Фехер и Л. Базен. предлага остроумното и правилно сравнение с близкото татаро-мишарско sömöran – лалугер. (Москов, 1988: 86; Фехер-2, 1929: 13)

[16] Точният анолог е чувашкото šăši – мишка, старобългарското **соуица** – полска мишка, **суяк** – плъх, лалугер. В БЕР, думата няма ясно обяснение. Ст. Младенов се опитва да я свърже с руското суслик – лалугер, българското съсел, чешкото sysel – голям плъх, но тук коренът е друг. Другото обяснение на Младенов е връзка с думата суета – празнина, т.е. животно живеещо в дупка в земята, но те са изцяло неадекватни. (БЕР-7, 2010: 632)

Думата самур[17], не е общотюркска, среща се в тюркменски samыr, турски, азърбайджански, татарски, узбекски samur. Радлов я посочва само в турски и кримско-татарски. (Радлов-4/1, 1911: 434), Щербак – в турски и тюркменски. (Щербак, 1961: 143) Произходът е неясен.

В някои тюркски езици, в уйгурски, тюркменски, уйгурски jumran, узбекски jumron, башкирски, татарски jomran, чувашски jămran (татарска заемка, но Анна Дыбо предполага и собствена старочувашка (савирска) форма şămran, откъдето извежда мишарското sömöran), балкарски džuburan означава лалугер, къртица. Те пък проризлизат от общ алтайски корен с монголското zuram, в бурятски zumara, zumbara, в ТМ езици, в солонски džumbra, zhumbra, манджурски džumara, zhumara, džumarha, zhumarha – лалугер, в праалтайски č'ămro – малко животно, č'iumrə – гризач. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 881, 415), (ССТМЯ-1, 1975: 276) Уралски паралел в удмуртски durmek, jurmek, селкупски närmäk, прауралски *järmV – белка, ласка. (Starostin, UE: Number: 176) Щербак също смята, че това е древна заемка в алтайските езици, от вероятна изходна форма ďumbarag^{h}an, което косвено потвърждава уралския първоизточник. (Щербак, 1961: 148)

Тюркското samur / samыr е заемка от някоя древномонголска форма. (СИГТЯ-Л, 2001: 165-166) Напълно, неприемливо и куриозно е мнението на Мудрак: сомор – куче, от тюркското *sonar – лов с кучета, в ТМ ез. *suna – ремък на който се държи ловното куче, средновековен корейский sanhăinγ – лов[18].

2). шегор – бик, вол. Среща се в изразите **шегор вечем, шегор твирем, сигор елем.** Произходът е алтайски, пратюркски. В пратюркский *sigo, в древнотюркски sïγïr / sigir, турски sïr – бик. В монголски šar – вол < от тюркски. (Щербак, 1961: 143) Базен също го тълкува като тюркско название на бика / кравата или *šïgăr в българския календар. (Bazin, 1991: 464)

Коренът *sigo, само в тюркските ез. има разширение със значение бик, вол, а в другите алтайски ез., вкл. и тюркските, така се наричат елените и козите: в древнотюрк. и повечето тюрк. яз. sïγun, sūγun, турски sïn, каракалпакски suwïn – елен, монголски segenek, sejinüg, калмикскш sīnэk – козел, ТМ ез., евенски segdžen, японски šíkà – елен, японски suu`karu – кошута. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1243-1244)

Има и друго общоалтайско названия на бика / вола *h`õk`iŕV˜e, в тюрк. ез., в древнотюрк. öküz, в другите тюрк. ез. ögüz, ögiz, ogus, пратюрк. форма *öküŕ, заета в унгарски ökör, в чувашкий văgăr, văkăr [19]. В монголски üker, xuker, xuger,

---

[17] Партянски sîmur, sîmor, пахлави smūr, samōr, съвр. персийски samūr – самур, в осетински samur-guj – куче ловец на самури. Но всички те са тюркски заемки.

[18] Също в китайски 獮 съвр. форма xiǎn, древнокит. snhen` (snhar`) – есенен лов, праалтайский *sŏnu (*sonar) – ловно куче, средновек. корейски *sànhăinγ, съвр. корейски sanjanγ – лов, праяпонски *sùnà-tər, древнояпонски suna-tor, средновек. япон. sùnà-tòr-, съвр. япон. sunador – риболов, в ТМ езици *suna / sona – ремък на ловно куче, тюрк. (кипчакските ез.) *sonar / sonor – ловно куче, чувашки sunar – лов < от татарски. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1309) Това е древна индоевропейска заемка в праалтайски, в хетский śuwana – куче, мн.ч. śuwanis, древноиндийски ś(u)vā, род.п. śúnah – куче, авестийски spā, род.п. sūnō – куче, арменски šun, и т.н. Преходът на заетия корен *sun > в хипотет. древнобълг. *сом, няма други аналогии в алтайските ез., което ясно показва грешката на Мудрак.

[19] В български се среща като **вегер**, в детска игра «**бухере-вегере** покажи си рогцата» – «бикче, волче, покаже си рогцата», и се отнася за охлюв.

в ТМ ез., hukur, uxur – бик, вол, в япон. ouši, корейски so – теле [20]. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1168-1169)

Това показва, че тюркското название на вола / бика, е възникнало под индоевропейско (индоиранско) въздействие [21]. В санскрит šakkarħ, šakvarħ, персийски sowr, saur, пущунски saur, хинди sāṛ, saur, кашмирски hakhoru, hakhürü, непалски chāṛā, в дардските ез. śakrá, śakkara, śakvara, hakhur, hakhoru – бик. (DDSA) Интересна е също тохарската дума śari – теле, която може да е и посредника към тюркските форми. (Adams, 1999: 622)

Индоиранските форми показват паралел в семитски, акадски šūru, иврит šōr, арамейски šwrh, етиопски sor, ŝor, древноегипет. šsr – бйвол, говедо, и те са резултат от близкоизточните контакти с разселващите се праиндоиранци, защото подобна форма отсъства в другите индоевропейски езици.

Так или иначе, **шегор** е с пратюркском произход и виждаме идентичност с тюркските форми! Така смятат Миккола, О. Прицак, Л. Базен, М. Москов и Мудрак. (Москов, 1988: 86)

3). дван – заек. Среща се само в израза **дван шехтем.** Произходът на названието не е много ясен, но с голяма вероятност, за разлика от другите, може да се смята за ирански.

В литературата се обяснява с тюркското название на заека, в древнотюрки и в древнотюркския календар tabïšγan, в повечето тюрк. ез.: towšan / tawšan, уйгурски, узбекски tošqan, якутски tabïsxan, саларски tōšen, азърбайджански dovşan, турски tavşan – заек. (Щербак, 1961: 136)

Монголските названия са по-далечни: taulai, tulai, също в евенкски (<от монг.) tōlai – заек. Названията на заека са производни на глагола бягам, в пратюрк. (несъхранено) *tabïl, чагатайски tauš, tawuš, тюркменски tovus, монголски tawlai, халха-монголски togši, ордоски монг. dogъši, ТМ, евенкски tēwul, евенски tewut, удегейски taumäna – бяг, също в евенкски tuksa, негидалски toksa, орокски tuqsa, удегейски tukeä, солонски tukčān – бягам, в евенкски tuksakī, негидалски toksakị̄, улчийски, нанайски toqsa, орокски tuqsa, орочки tuksan, удегейски tuksa, солонски tutčaxi, turčaxi – заек, корейски thokki, tokki – заек, древнеяпонски tapasir – бяг, също в японски usakji, ùsagi – заек < праяпонска форма *tusaki, праалтайски tʼèbà - бяг. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1408)

Предполага се, че едно от китайските названия на заека 兔, съвр. форма tù в древнокит. thās, thāsl(h), средновек. форма thāh – заек, е алтайска заемка, или идва от асимилирания австро-азиатски субстрат, в прото-австроазитски *taъj, лаоски tai, витетнамски thỏ, кхмерски tonsaeay – заек. (Starostin, ChCh)

Българската календарна форма няма чувашки аналог и трудно може да се сравни с тюркските форми, освен ако обвиним автора или преписвача на «Именника», че са объркали правилното изписване «тавшан / давшан», с «дван».

Но се откриват интересни индоирански аналогии, в санскрит dhani, dhanv, dhavana, dhava, пали dava, бенгалски dhābana, непалски dhāwā, dhāwanti,

---

[20] Смята се че праалтайската форма *h`õk`iŕV˜e, древна тохарска заемка, в тох. В okso, тох. А oks, пратохарски *okso – бик, в санскрит ukšan, авест. uxšan, старогорнонем. ohso, англ. ox – бик, вол.

[21] Вероятното заимстване е станало чрез саките, или от санскрит, предвид силното индийско влияние на някои езици, които са се говорили в Таримския басейне, напр. езикът на Лулан (Кируран, Кроран или Крорайна) – тохарски (тохарски С / «Ц») със силно хотано-сакско и индийско влияние.

dhāunu, кашмирски dav, dawān, dawöni, маратхи tavana, пущунски tabah, авестийски dav, персийски davan, davandeh, таджикски davidan ягнобски daw, вахански dəhы – бяг, в осетински dawn / dawun, dawd – хвърлянето на хайвер при рибите, и В. Абаев го обяснява със същото индоиранско *dhav – бързо движение, бяг. (Стеблин-Каменский, 1990: 153), (DDSA), (Абаев-1, 1958: 349)

Трябва да отбележем, че заслугата за тази етимология е на Петър Добрев, който пръв посочи «памирските» **дванд, дванчи, дъвак** – заек, язгулемски δwag – бързо, малко животно, заек, davan – бързоног. Производни на индоиранското **дван** – бяг. (Добрев, 1994: 93)

Такова название на заека, като пише П. Добрев, аз не намерх в наличните ми речници, но в язгулемски има δəwag – белка, dawan / dawand – бързо бягащ, davan – бързоног. (Эдельман, 1971: 86) Въпреки неточното цитиране с лека монипулация, което си е позволил Добрев, принципно е прав!

Мудрак (позовайки се на О. Прицак) тълкува дван(ш) като заек, но със сложни и съмнителни фонетични преходи «от тюрк. tabïł(γ)an с прабългарска метатеза «š» и «n», а «š» е аналогичен чувашки регулярен рефлекс на пратюрк. «*ł» намиращо се между гласни», или tabïł(γ)an > tabïš(γ)an > tabïšan > tawšan > dwanš. (Москов, 1988: 89) А Прицак го обяснява по-просто, но твърде невероятно, предполагайки че преписвачът е записал дван от изходното *d(a)v(l)an, съкратено с лигатура. (Bazin, 1991: 485) Геза Фехер го реконстроира като двашан < давшан. (Фехер-1, 1929: 41)

Тогава не е ясно защо се получава струпване на съгласни, което е нетипично за алтайските езици и се нарушава вокалната хармония на думата, при което трябва да имаме «давшан / даушан», а не «дван»?

С. Старостин, смята че пратюркското *togus- скачам, бягам (?), се открива само в тюркменското tovus-; и «прабългарския» календарен термин doxs – година на мишката, което също е несериозно, както реконструкциите на Мудрак!

4). верени – змей, дракон. Среща се в израза **верени алем.** Миккола погрешно го чете като **вери-ениалем**, и го тълкува като година вълк-единадесети месец, от тюрк. böri – вълк, или барс, и хипотетичното прабъблгарско en – 10, аналог на общотюркското *on, в чувашки van – 10. (Миккола, 1914: 78, 80-81) О. Прицак също го чете като вълк и го рекостроира като *börin', дори и името Борис, смата че е производно на същата дума. (Bazin, 1991: 477)

М. Москов го чете **верени**, и посочва индоирански произход. В индийските диалекти, пали wayrani – чудовище, vāŕa – змей, в сингалски (произв. на пракрит), на о-ва Шри Ланка, barana – змей, дракон. Също в санскрит uraga, uragasya, пали ura, бенгалски uraga, uranga, urangama, непалский urag, кашмирски örü, маратхи uraga, хинди-урду uragād, – змия, санскрит maha-uraga – голяма змия, чудовище, дракон. В язгулемски wērxant – змия[22]. (Москов, 1988: 88-91)

[22] Далечният произход на думата е свързан със семитските ез., в акадскй urnu – голям гущер, варан, арамейски yarlā, араб. waral, прасемитски *waran/l – гущер, афарзийски *raw`- ~ *`ar(a)w- ~ *warr- змия, гущер, в етиопски геза `arwe – змия, `ərawito – хамелеон, изт. етиоп. wäro, woro, wäru – питон, древноегипет. `rrw – змия, западночадски rwàh – кобра, ист. кушитски warra, worro – змия (питон). Аналогично в южнодравидските ез. *araŋai, тамилски araŋai, малаялам araŋa, каннада araŋe, rāŋe, rāŋi, тулу araŋe – гущер, в южнодравид. ез. aravu, aravam, ara, arā, малаялам aravu, aravam – змия. Или в дравидските ез. това разсширение на борелания корен *wVŕV-, означава дълъг, голям гущер, змия. Думата се е разпространила в Индия в дълбока древност, вероятно с първата голяма миграция на човечеството от Африка, по

Но българският календарен термин **верени** показва друг произход, аналогичен и идентичен с ТМ, в улчийски weren, удегейски wē – голяма змия, в другите ТМ диалекти ūre – червей, корейски wom, японски wāmu – червей, но също в японски woroti, wòròdì, óròchì – голяма змия. (ССТМЯ-1, 1975: 132; Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 491)

При чувашите съществува представата за митично същество vĕre-şĕlen което според народната етимология означавало «огнен дракон» (от şĕl – пламък, в ТМ эвенкский sulūn - пламък). (ССТМЯ-1, 1975: 428)

Смятам, че по-правилно е да се свърже с чувашкия корен *ver- дълъг, голям, и чувашкото şĕlen – змия (аналог в ТМ езици е *sulama / *salama – змия), също в чувашки vĕram, прачувашки urun / wurun, в тюрк. ез. uzun – дълъг, монг. өrgөn, ТМ евенкски urgun, манджурски urgen – широк, също в ТМ urge – голям, тежък. (Федотов-1, 1996: 110; ССТМЯ-2, 1975: 283-284) Така че vĕre-şĕlen означа букв. «голяма, дълга змия» или змей, дракон.

В тюркските езици, аналог но каленадрния термин **верени** е дал в якутски uran, ēriēn – змия, турски evren, (също и лично име Еврен), селджукски турски ävrän[23], кипчакски ewren – змей, дракон, пратюркски *ebren – змия. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 491)

Мудрак тълкува **верени** като змия, от чувашкото vĕren, тюркското *ögren, *örken – връв. Старостин също обяснява **верени** с тюркското значение змей, дракон. Г. Фехер тълкува неправилно чрез чувашкото vĕram – дълъг, в смисъл на година с допълнителен месец или високосна година. (Фехер, 1929: 41) Базен го тълкува като варан (värän) – гущер, дракон. (Bazin, 1991: 477)

Според Старостин ностратическото *wVrmV в индоевропейските, и алтайските ез. е дало расширение със значения червей / змия, а във финските virma / ūrma – ларва, червей.

5). дилом – змия. Във изразите **дилом твирем, дилом тутом.** Аналогични са тюркските названия jīlan / jylan / žīlan, турски ylan, тувински čylan, якутски syyl, чувашки şĕlen – змия, ойратски d́īl – пълзя, тоже в хакаский čīl - пълзя, čīlan – змия, киргизкий dzīl – пълзя, dzīlan – змия, южно-алтайски dьыl – пълзя, dьылan – змия, татарски jīl – пълзя, jīlan – змия. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1430) В чувашкий sulla – влача, криволича, клатя се (аналог на тюркското зн. пълзя; Федотов-2, 1996: 59-60) В ТМ ез., негидалски sulama, евенкски salama – змия. (ССТМЯ-2, 1975: 57) Напълно ясно се вижда семантичната връзка «пълзене-змия».

В основата на календарния термин стой коренът ***дилъ** - пълзя, а **дилом** – змия, е негово производно, и най-точно съвпадение виждаме в южно-алтайските тюркски диалекти, посочено по-горе (dьыl – пълзя, dьылan – змия).

Старостин изследва този корен, и посочва други сходни разширения – гладък / гол, в монголски *dzil- гладък, равен, в ТМ *dzul`v- гладък, гол, sullu, sulli – събличам, гол, (годишната смяна на кожата ва змиите или роговата обвивка на копитата у елените), евенкски sullu, негидалски solol, нанайски sulde – свалям, якутски sul – гол, suluj – разсъбличам, свалям, одирам, чувашки šallan, šallat – дъбене, обработка на кожа, šal – гладка, обработена кожа. (ССТМЯ-2, 1975: 125; Федотов-2, 1996: 431)

крайбрежието на Индийския океан, и е реликт от езика на предравидското насаление, или е дошла от прасемитите, през език приносител, възможно Еламския ? (Старостин)

[23] Л. Базен посочва турската поговорка, записана в XIV в.: Zaman ilâ yïlanlar àvràn olur, или «С времето, змиите стават дракони». (Bazin, 1991: 478)

Базен също извежда календарния термин от тюркското название на змията, и го реконструира като ǰïlam – змия. (Bazin, 1991: 472) Съвсем неочаквано и погрешно Мудрак тълкува **дилом** като тигър, като изхожда от древнетюрк. *talïm – хищник, хищен (ДТС, 1969: 529) с преход в пратюркски *ą > ï, както в чувашки. Тази етимология е удивително невежа, и напълно погрешна[24].

6). имен – кон. Среща се в израза **имен алем** и в българското название от времената на Първото Българско царство като **имник** – коняр, и това е много важно уточнение, което ясно показва, че «имен» означава точно кон, а не напр. теку – кон, като произволно го предлага П. Добрев.

Думата има древен урало-алтайски произход. Във унгарски mén, марийски imne – кон, хантийски manəŋ – стадо, прасамодийски ńunda, камасински inē, ынē, ненецкий juno, енецки djunda, нганасански djundüa, селкупский čunta, юкагирски jahadāsē, johodilē – кон. (Starostin, UE: Number: 1825)

В ТМ езици, в евенкски ujam, евенски ujama, unamkan – див овен, негидалский ojamka – антилопа, нанайски iman – козел. (ССТМЯ-2, 1975: 251)

В тюркски jmg^{h}a, jmag^{h}a, монголски jimag^{h}an, nimag^{h}an – коза (Щербак, 1961: 120), корейски yeomso – козел, в японски uma (mume) / рюкю nman < древнояпонски *uman – кон, в езика айну 'uma – кон (от японски), в монголски emneg – див кон. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 507-508)

Известно сходство се наблюдава между календарния термин «имен» – кон, и древнетюркското yund – кон, имаща ограничено представяне в турските диалкети като jont[25], чагатайски yunt, уйгурски yund, сары-югурски jut, jot – кон. (Starostin, Dybo, Mudrak. 2003: 1523) Също в монг. jondu – товарен кон, ТМ, нанайски jona – кон в табун, свободно отглеждан, корейски jonduri – впрегателен кон. (Щербак, 1961: 85) Луи Базен тълкува календарният термин дван – заек, като название на кон, предлагайки, че dvan е запис на *juan (d'wan) което е особен тюкски вариант на *yunt, започващ с «меко d». (Bazin, 1991: 485) Като енецкото djunda. Предложението е логично но невярно, тъй като формата имен – кон е засвидетелствана в старобългарски и като **имникъ** – коняр.

Формата yund, както и чжурчженското (древноманджурското) календарно название на коня inenngi, корейски jongma – жребец, произлизат от един и същ самодийски източник.

Всички тези думи имат далечен палеоазитски паралел в ескимоски инупикски ïmnaiq, imneq – див козел.

Така става ясно, че урало-алтайският корен произлиза от местно палеоазиатско название на диво копитно животно, което се пренесло върху коня у древната праурало-праалтайска общност.

---

[24] Произходът на думата е от древнотюркското *tala, talï – грабя, разорявам, нападам, а talïm – хищен, е производна дума, както и talaš – битка, бой, сражение < от talq(a) – вредя, причинявам зло, завист, така че не може даима никакво отношение към названието на тигъра. Чувашкият аналог е tilĕr – изпадам в гняв, в бяс, в безумие, беснея, буйствам. По-логична щеше да е етимологията на Мудрак, ако беше посочил в ТМ солонски tūlge – вълк, древнояпонски twora, съвр. японски tòra – тигър, тюркски *tülki / tilkü, чув. tilĕ – лисица, пралтайски *t`ule(kV) – хищно животно, ностратически параллел с дравидското *tōḷ – чакал, волк !? (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1471)

[25] От тази турска дума произлиза и българското диалектно **йонда** – висока, но груба жена, мъжеподобна. В БЕР го обясняват неадекватно и абсурдно с гръцкото γίγαντας – гигант. (БЕР-2, 1979: 107) А като ясно се вижда, това е късен турцизъм означаващ «кобила». Потвърждава се и от турското jond – кобила живееща в табун, свободно отглеждана, junta – дива кобила, jonda – кобила. (Щербак, 1961: 85)

Интересно потвърждение намираме и в руското **имнюшка** – кранта, което Фасмер обяснява като заемка от марийското imni, imnэ – кон. Вихман, Рамстедт смятат че марийската дума има алтайски произход, от монголското emneg, калмикски emnэg – див кон, алтайско-тюркското (от диалектите на алтайските тюрки) ämdik – див (от *emlig). (Фасмер-2, 1986: 129)

Но както ясно се вижда, имаме много древен ностратически палеоазиатски-урало-алтайски корен *ēmən`~γ – диво копитно животно, див кон.

7). теку – овен или козел. Среща се в израза **теку читем.** Миккола и Маркварт погрешно разделят израза като «текуч-итем» и го тълкуват, като име на неизвестен владетел Текуч, и година на кучето «ит». Миккола после предлага «Тектем кучи», или Тектем – име на неизвестен владетел, а «куч» – овен, година на овена, изхождайки от quč – овен в алтайските тюркски говори. (Каруновская, 1929: 7) Г. Фехер предлага правилното тълкуване «теку» – овен и «читем» – седми. (Москов, 1988: 93) А названието на коня интерпретира като «адгор», очевидно от пропуснатия пасаж в Именника между двате години имен (кон) и шегор (вол / бик), при което е записано «именшегор». (Фехер-1, 1929: 41) Л. Базен го тълкува като tàkû – коза или овца. (Bazin, 1991: 481)

Мудрак погрешно тълкува теку като кокошка, а тох – като кон, исхождайки от чувашкото tiхa, tыхa, teke – жребче, древнетюркски *taj – жребче, монголски *taki – див кон, конят на Пржевалски, монг. *tugul – теленце, ТМ *tōki – лос. (Федотов-2, 1996: 237; ДТС, 1969: 527)

Думата е с ясен алтайски произход. В древнотюркски, и повечето тюркски езици teke / tekä, чувашски taka – овен, козел, козел за разплод, в монголски tex, бурятски texe, калмикски tekэ – козел за разплод, в ТМ ез., солонски, манджурски tэхэ – див козел. В марийски taga, удмуртски taka – овен < от чувашски. (Федотов-2, 1996: 163-164; ССТМЯ-2, 1075: 191-192; Щербак, 1961: 118-119; Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1430)

Тази дума има древен произход от сино-кавказките езици, тъй като опитомяването на козите и овцете е извършено от пракавказките племена обитавали Източна Анатолия и Загроса в неолита. В адигски tača-χ^w, кабардински dadža-χ^w аваро-андийски ţuka, цезки ţeka - дива коза, субстратна пракавказка дума в грузински tха, свански daq, лазски (m)tха – дива коза, в буришски *thugár, баский zik(h)iro – козел, в китайский ди (dī) 羝, древнокитайский təj, дравидски *tagar – козел, в енисейските ез., в котски thigä, арински tügal, протоформа *t^higə – теленце, крава. В алтайските ез., думата е попаднала от прабуришите, или дравидите. (Starostin, NCE)

Същото се отнася и за някои индоирански форми, неизвестни в другите индоевропейски ез.: в пахлави tagar, таджикски takka, осетински иронски tохыæl, дигорски toguli – овен, кховарски dah – тибетското животно як, tho, togh – козел, ягнобски taka – козел, вахански tugh, пущунски ttakah – див козел, персийски takeh – козел за разплод, самец, в шугнански thugár – козел, вахански tughla – коза. (Абаев-3,1979: 305; Стеблин-Каменский, 1990: 360-361)

8). тох (или тах) – петел. Среща се в израза **тох алтом.** Думата е с алтайски произход. В праалтайский *t`iàkà – птица, кокошка, патица, древнотюрк. *tiakĩgu, уйгурски toxa, toxu, хакаски taγax, саларски tox, киргизки tōk, турски tavuk, в кипчакските тюрк. ез. tawïq / tawuq, в тувински da'γā – кокоша, в унгарски tyúk – кокошка < от тюрк. ез. (Гомбоц). Л. Базен обяснава календарния термин с тюркските названия на петела / кокошката *tavux, като резултат от изпадането на интервокалното (между гласни) –g– *tagvux > *ta^{g}vux с последващо редуциране на -avu- до -o-, както става с киргизката форма tōk, и

сравнява с чувашкото название čax / čaxa, само че тук и началното t- преминава в č-. (Bazin, 1991: 484)

В монголски takija, takhia, бурят., халха-монг. taxā, калмик. takā(n), ордоски-монг. daχā – кокошка, чжурчженский tixo – кокошка (в другите ТМ ез. и чувашски čiko – петел, кокоша), евенски tăqčaqa - яребица, корейски talg – кокошка, японски takabe – пате. Урало-алтайский паралел със угрофинското *tokta, в фински tohtaja, естонски tovt, в род.п. toχteγ, марийски toktə, коми tokti, хантийски tăγtanγ, taχtənγ, мансийски tāχt, takt, tāγt – полярен гмурец (арктически гълъб – Columbus arcticus). (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1431; Starostin, UE: Number: 1076)

Напълно неудачно е тълкуването на Мудрак, който смята, че българското календарно название на петела е било теку < от чувашкото čăxa (čăx), čъʷγъʷ < *tioka, и тюркски *tajuk, *takïγu, монг. *takiha, ТМ яз. *tioko.

Всъщност календарното название показва най-голяма близост не с чувашката форма свързана с тунгуските форми започващи с «ч», а с източнотюркските форми (саларски, уйгурски, киргизки), халха-монголски и унгарски.

9). етх – куче, среща се само в израза **етх бехти.** Думата е с урало-алтайски произход, и се среща само в тюркските ез. В чувашки jьıtă, jьıt, тюркменски, турски, азърбайджански, карачаево-балкарски, казахски, узбекски, киргизки it, ногайски ijt, татараски, башкирски et, тувински, якутски yt, хакаски adaj, саларски išt, саръ-югурски ïšt – куче[26]. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1030)

Вероятната първооснова идва от енисейските езици, в кетски qьıt, югски хьıt, арински kut, пумпоколски xótu – вълк. (Starostin, YE)

10). дохс – глиган, от израза **дохс твирем.** По инерция се тълкува като вариант на древнотюркското toŋuz (tonγuz) – свиня, в праалтайски *tāŋo (ŋ=nγ). (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1354-1355)

От унгарското disznó и чувашкото sьısna – свиня, се предполага, че прабългаро-прачувашката форма е была δisnaγ, откъдето идвало **дохс**. Но пък чувашката форма показва известна близост с финското sika, естонското, вепското siga, саамски sokke, в мордовски, tuvo, tuva – свиня, прафински *tika – свиня, (Starostin. UE, Number: 1666; Зайцева, Муллонен, 2007: 409) което поставя под съмнение, хипотетичния (според унгарските тюрколози) прабългарски произход! А унгарската и чувашката форма, по-скоро попадат тук.

Отчитайки факта, че първоначално «Именника» вероятно е бил написан на гръцки език, а след покръстването преведен на старобългарски (славянобългарски), изобщо не е ясно произношението на звука «хс» и как реално е звучал календарният термин – дошк, дош ? Базен го реконструира като *dogăs / doxäs. (Bazin, 1991: 471)

Подобна дума има и в осетински дигорски tuška – глиган. В. Абаев, го свързва с английското и древнофризкото tusk, древноскандинавско toskr, ирландското tosg – бивни. (Абаев, 1965: 26) Но определено това е много съмнително.

---

[26] Праалтайската форма на названието на кучето е *nγĭndó, в ТМ *nγinda, inda, indaxun, nγöke, juxə, juxu, японски inu, монголски noxai, noqai, noγaj, nuqaj, чувашкий ančăk, древночувашки xančăk - куче, монголски γudarγa – куче, но в оскърбителен смисъл, корейски gae – куче, neugdae – вълк. Енисейски паралел, в кетски ïntip, югски їъnčip – кученце. От праалтайски (вж. прачувашката форма) попада в китайски 犴 съвр. форма àn, hàn, древнокитайски nγ(h)āns – диво куче. Така че тюрк. it / et е очевидно с друг произход.

Интересен паралел има в ТМ езици, в удегейски džahi – глиган с изпъкнал гръб, което също може да е първоизточника на tuška / докс! (ССТМЯ-1, 1975: 242) Също в корейски twädži, toth, dwaeji (dwaedži) – свиня (metdwaeji, mes-dwaeji, sutwaeji, su-twaeji – глиган.

Въпросът е много сложен, тъй като има и точни аналози в китайския език:

1). 彘 - глиган, в древнокит. d^hrać, периодите Цин, Хан d^haś, съвр. форма zhì (Старостин) и средновековен djiaj^H (Wiktionary). Оттук вероятно са удегейската и корейските форми.

2). 豕 - шопар, мъжка домашна свиня, древнокит. t^hrok, класически период (Цин, Хан), средневековен кит. thok, съвр. форма chu (Старостин) и в древнокит. t^hog, средневековен кит. t^hiok (Wiktionary).

3). 豬 - свиня, глиган (като вид животно), древнокит. t^ra, епоха Хан ţa, съвр. форма zhu (Стростин) и в древнекит. *ta, средневековен кит. ţiwo (Wiktionary), също календарен термин за годината на глигана. (Starostin, ChCh)

В монголски toroj / torui – прасенце > заето в казахски toraj – прасенце (Щербак, 1961: 125-126), евенкски, негидалски torokī – глиган, и виждаме ясно сходство на древнокитайското t^hrok. Развъждането на свине е практикувано от древните прамонголо-тунгусоманджури, но очевидно са заимствали названията на свинята от китайски.

Синокавказки паралели в даргинский žaqa – свиня, глиган, лезгински žeqi – прасенце, нахските езици (ингушки, чеченски) žarγъа – свиня > в осетински džir / gir – глиган, džærg / džærgæ – дивая свиня (самка), в баски txarri, xerri, zerri – свиня. (Абаев-1, 1958: 395)

Напълно погрешно, Мудрак тълкува дохс като мишка и го обяснява с ТМ *toksaki – заек, и разни варианти в значението на изходящия корен, напр. в солонски oγtuna – род степни мишки, манджурски oχotno – дагурски заек < монг. ogotno – степна мишка, бурятски oxotnoo(n) – невестулка.

***

Както виждаме от 12-те названия на годините, неизвестни са само две, тези на маймуната и тигъра, както те са известни в китайския календар. По

своята етимология (с изкл. на **дван**) всички известни ни календарни термини, имат алтайски или урало-алтайски произход.

По въпроса за названието на маймуната проф. М. Москов предполага, че названието е било «бичин» както в древнотюркския календар. Разбира си, може само да гадаем как е било то в действителност.

Но съществува и друга податка. В старобългарския език се е съхранило едно много интересно название на това животно: **опица, опъніа, опъни, ѡпъни** – маймуна, думата е известна от рускоцърковнославянски източници от XI – XV в. Употребява се също в сърбо-хърв. опица, хърватски (кайкавски) jôpica, jópac, словенски opica, чешки opice, старополски opica (XV в.), голнолужицки wopica, полабски opo.

Фасмер съобщава что староруската форма е отбелязяна за пръв път в руска редакция на Йоан Екзарх (X в.), което показва, че думата е съществувала в староболгарски! (Фасмер-3, 1987: 144-145)

Също интересно е, че в чувашки се среща същата дума upăte, opăte, opăta, opte – маймуна, и от чувашки > в марийски ovda - маймуна. Н. Ашмарин, а след това и М. Федотов смятат, че думата е попаднала от руския ез., или от персийското bushnīn, abuzine – маймуна, откъдето идва и руското обезяна, но по-скоро произходът е друг. (Федотов-2, 1996: 282)

М. Фасмер предполага, че в праславнски думата е попаднала от германските езици, където в старогорнонем. affo, съвр. нем. Affe, мн.ч. Affen, дровнеисл. (сканд.) api, дат. abe, швед. apa, хол. aap, мн.ч. apen, норв., англ. ape – маймуна, както и в фински apinat, саамски áhppa, естонски ahv, са скандинавски заемки. Но е неясно защо в славянските езици, става замяната на началното «а» в «о» ?

Ето защо може да търсим и друг, веротяно древноалтайски източник ? Общеславянското представяне подсказва, че очевидният приносител са аварите. В манджурский bońo, boni – година на маймуната, чжурчжунски bo-noŋ, и също в манджурски bocio – маймуна. (ССТМЯ-1, 1975: 94)

Последното прилича на древнотюрк. bečin, саръ-югурси pičin, монг. meči(n) – маймуна. В корейски wonsungi – маймуна.

И така хипотетичните аварски (манджурски) форми bocio и bońo, boni, могат да бъдат очевидния първоизточник на старобългарските и славянските форми опица, опъніа, опъни, ѡпъни (bəč- / pəč-, pən- > o/bəč-, o/pəč-, o/pən). Ето защо може определено с голяма доза сигурност да мислим, че именно това е било неизвестното календарно название на годината на маймуната.

Дори в някои варианти на уйгурския календар записан от Насир ад Дин Туси, персийски астроном и съветник на монголския хан на Персия Хулагу, около 1260 г. в труда му «Ahkâm-i Sāl-i Turkân» (Определяне на годината у тюрките), годината на маймуната е biči (piči) yil. (Bazin, 1991: 404)

Произходът на персийските bushnīn, abuzine, хинду-урду būzna, bozna, пущунското bizo – маймуна, са от древнотюркски.

А германските форми, идват от древна прединдоевропейска субстратна дума с афразийски произход, в берберски biddu, западно-чадски bido, pit, централно-чадски vid(e), нигер-конго (яруба) ọbọ, акадски uqūpu, с бореален паралел в бирмански woi, əwə, *wa – мамуна. Освен прагерманската дума, тук трябва да постави и гръцкото πίθηκο – маймуна. Интересно е мнението на Халеви, цитирано от А. Самойлович, който вижда първоизточника също от афразийските езици, и посочва коптското pi-ejien, което е заимствано в

персийски като pouzineh, bouzneh и оттам е достигнало до алтайските езици. (Самойлович, 1913: 135, т.2 под лин.)

Алтайското, древнотюкско bečin / pečin / mečin / bocio, както и тохарското mkow, mkowan, по-скоро имат древен дравидски произход, в телугу muccu, гонди mūjc, куву mūhū, севернодравидский muge – маймуна. Формата boṅo, boni, също произхожда от Индия, в бенгалски, маратхи, непалски, пенджабски bānara, хинди bandar, гуджарат vānara, сингалски vaňdurā – маймуна.

Названието на тигъра си остава неясно, и в това отношение нямаме никаква податка. Предлаганото от тюрколозите «барс» означава леопард, а в монголски bar е тигър! Може би tasχa / tasax (?), както е вкл. и календарното название на това животно в ТМ езици. Най-древното название на тигъра в древнотюркските Орхонски надписи е toŋa (tonga).

Съдейки по алтайския произход на названията на числителните (месеците) и животните (годините) в т.нар. «български календар», можем да смятаме, че той изобщо не е нещо уникално и неповторимо, както се иска на многото знайни и незнайни «фолк-хистъри» творци у нас, безразборно и невежо експлотиращи тази тема в нашено съвремие, а е аналогична версия на другите подобни календари, известни на алтайските народи и в крайна сметка, всички се явяват опростени версии на известния ни китайски календар, състоящ се от цикъл от 60 години, определен от 10-те «небесни клони»[27], 12-те «земни клони», 5-те «стихии» и 2-те начала, «ин» и «ян». Опростените варианти се основават само на 12-те «земни клони», които носят имената на 12 животни.

Кога се е появил този 12-годишен циклов календар, където всяка година носи название на животно е неизвестно, но в началото не всички алтайски народи са го използвали.

Монголите не са го познавали до контактите им с уйгурите, от които го заемат едва в в XIII в. по времето на Чингис хан.

В легендите на хакасите са казва, че те са създали календра, или по-точно техните предци от времето на Киргизкия каганат. «Тан шу» потвърждава наличието на 12-годишен циклов календар у киргизите още в VIII в.

Теленгитите, тюркски народ обитаващ планината Алтай, също не е познавал и употребявал цикловия календар. Едва с разпространението на ламаизма (тибетската религия) теленгитите започнали да го употребяват, с названия производни на монголските. (Назаров, 2001)

В анонимното грузинско съчинение, известно като «Хронограф на XIV век», се казва за приноса на уйгурите: «Те създали във вид на кроникон [цикъл] от дванадесет години, по имената но дванадесет безсловесни животни, като всяко едно от тези животни, поставили в началото на всяка година, както някога в древността мъдрите елини [създали] дванадесетте месеца в зодиака,… , така всяка година се нарича на името на съответното животно, и като изминат дванадесет [години] животните започват да се повтарят наново. Те са ги нарекли по следния начин: Колгун-джил, Укур-джил, Парсин-джил, Тавлаин-джил, Луил-джил, Могил-джил, Морин-джил, Кокин-джил, Мечин-джил, Таган-джил, Нохинд-жил, Какаин-джил. … и това са, първото от животните е Колгуна, или Мишката, след това идват Кравата, Леопарда, Заека, Дракона, Змията, Коня, Овцата, Маймуната, Кокошката, Кучето и Свинята. Така те смятали

[27] Смята се, че в най-древните календарни представи на китайците, с тях са се обозначавали първоначално дните от 10-дневната китайска седмица.

годините, както ние грузинците използваме кроникона (календара)». (Цулая, 1973), (Поспеловский, 2002)

В грузинският «Хронограф», са съобщени названията на животните според монголските им названия: xulgana – мишка, uxor – крава, бик, bars – барс, тигър, tuulaj – заек, ulu – дракон, mogaj – змия, morin – кон, xonin – овца, mečin – маймуна, taxla – кокошка (петел), noxaj – куче, gaxaj – свиня (глиган).

За пръв път, название на животно от тюркския циклов календар се споменава в т.нар. Бугутски надпис (Бугутската стела), като година на заека – 571 г. (Клящорный, 1983: 112-133) Бугутската стела е посветена на първия каган на Западнотюркския каганат Татпар каган. По превода Ютаки Есида: «Тогава богоравният Маган Татпар каган също... встъпи на престоал в годината на заека (571 г.)», надписът е на согдийски и годината на заека е γrγwšk srδy, което е согдийският превод на тюрк. tavïšγan jïlï. (Кляшторный, Лившиц, 1971: 128-129) Въпреки това китайците не са знаели още, че тюрките имат календар и в «Чжоу шу» за периода 557 – 581 г. се казва че «тюрките не познават последователността на годините и ги броят само по зелената трева», т.е. по смяна на сезоните. В «Суй шу» вече се казва, че към 586 г., тюрките вече са усвоили календара. (Bazin, 1991: 118) Става дума за писмо на тюркския каган до китайския император: «В годината Tsch'on (на дракона), 9 месец, в 10 ден (584 г.)...». В случае Tsch'on е транскрипцията на китайската дума чен (chén) 辰 (в средновековен кит. džjain - «джяин»), или 5-ти знак от 12-те «земни клони» в китайския календар, съответстващ на дракона. (Захарова, 1960: 59, и т. 95 под линия) Както смята Базен, в «Чжоу шу» е отразена особеността на тюркската година, която започва в деня на пролетното равноденствие, затова тюрките броят по зелената трева, т.е. пролетта е начало на годината. (Bazin, 1991: 118)

Предложената хипотеза от някои китаисти и ориенталисти (Питър Буудбург, Анне-Мари Габайн), че календарът е был първоначално измислен от сюнну и после зает от китайците (Империята Хан), не намира потверждение в китайските източиници. Китайците добре са познавали сюнну и не биха пропуснали да отбележат този факт. Овен това южните сюнну и техните преки потомци – тюрките на Ашина, както и близките им родственици жужаните, първоначално не са имали календар и писменост, и са отброявали дните с нарези на дърветата или с овчи изпражнения. (Боровкова: 1992: 59-99)

Според историческите сведения, животинският цикъл, се е разпространил от Китай към алтайските народи (тюрки, монголи, манджури, тунгуси, корейци и японци), също тибетци, виетнамци, камбоджанци. У източните ираници: хорезъмци, согдийци, той е бил зает по време на Тюркския каганат, а персите се запознали с него, едва по време на монголското нашествие и управлението на чингисидите от династията на Хулагу.

Древните тюрки не са заимствали календарните термини пряко от китайския език, а чрез език посредник. Не всички названия на животните, употребявани в най-ранната форма на древнетюркския календар, отговарят на обичайните им названия в тюркските езици: 1. мишка, плъх – първоначално е küskü, с после е заменено с традиционното sičgan, 2. вол/бик – първоначално ud, после öküz, 3. тигър – bars, 4. заек – tabïšgan, 5. дракон – luu, 6. змия – yïlan, 7. кон – yund, после заменено с at, 8. овца – qonin, 9. маймуна – bečin / pečin, 10. петел – taqïγu, 11. куче – ït, 12. laγzïn / laqzïn – свиня, после заменено с общотюркското tonγuz.

Съвпаденията с българските календарни термини е минимално, и се наблюдава в названията на кучето «етх», петела «тох», и змията «дилом». А

това ясно показва, че древнотюркският календар, не може да бъде първообраза на българския календар.

Александър Вовин смята, че наличието на нетипични названия сред тюркските календарни термини, е резултат на заимстване от друг език посредник, най-вероято, езикът на техните първоначални господари – жужаните. (Vovin, 2004: 118-132)

№	древнотюрк.	древномонг.	кидан.	чжурчжен.	манджур.	корейски	японски	значение
1	küskü / sïčγan	quliguna	?	singgeri	singgeri	jwi	nezumi	мишка
2	ud / öküz	üker	un	iha	ihan	hwangso	ushi	бик / вол
3	bārs	bars	xaga(s)	tasha	tasha	holangi	taigā	тигър
4	tavišγan	taulai	taulu	gulmahon	golmahon	tokki	usagi	заек
5	luu	luu	luu	muduri	muduri	yong, raung	tacu, ryū	дракон
6	ylan	mogai	mogo	meihe	meihe	baem	ba	змия
7	yund/t / at	mori	mori	inenngi	morin	jongma	uma	кон
8	qonin	qonin	ema	imua	honin	yang	hitsuji	овца
9	bičin / pičin	bečin	buu	monio	bocio bońo	wonsungi	saru masi	маймуна
10	taqaqu	takia	tax(ə)ia	tiko	ciko	dalg	chinpo	петел
11	it	noqai	n`xəi	indahu	indahon	gae	inu	куче
12	laγzïn / tonguz	qaqai	wei	uliguja	ulgiyan	dwaeji	i, buta	свиня, глиган

Езикът на жужаните е и език на управляващата общност в Аварския каганат, и той е бил прамонголско-пратунгусоманджурски, но по-близък до пра-ТМ език, както смята покойния лингвист Евгений Хелимский.

Нетипичното название на мишката / плъха – küskü се е съхранило в езика на алтайските тюрки küsküjük, хакаски, тувински küske – мишка, плъх, татарски диалектно köšöl, küsi – плъх, башкирски köšöl – плъх, къртица, лалугер, също в хакаски küzəl, ойратски küžül – къртица, от тюрк. > в калмик. küšl, в якутски kütär – воден плъх, къртица, чувашки hătăr – воден плъх, бълг. диал. **гутер** – лалугер[28], монг. *küderi – вид плъх, (в древнотюрк. *kodan – заец), и уйгурски диал. küsötkä – къртица. (Севортян-5, 1997: 155)

Първоначалното значение на тази тюркска дума не е «плъх», а «самур», в древнотюркски и повечето тюркски ез. kiš, башкир., татар. keš, чувашки kăš, пратюркска форма *kīĺ, сродна с *kuĺul - самур. В монголски този корен дава *kulgana – мишка, а в ТМ ез. *xulu(kī), евенкски ulukī, евенски oliki, негидалски ọlọxī, манджур. ulxu, улчийски, орокски xolo, нанайски xulu, орочки oloki, удегейски oloxi, солонски uluxi – белка. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 817)

По-далечният произход е свързан с енисейските езици, в кетски, арински kuĺep, югски kulēp, котский hulup, xulup – самур. (Starostin. YE)

Интересното е, че в българскиа календар, има аналогичен по значение термин сомор – самур, а не мишка. Ако се сравни с чжурчженския и манджурския (чжурчженския е по-стара форма на манджурския език) календар, се вижда, че годината на мишката се нарича **singgeri**, в ТМ singeri, sinγērē, sinγē, sigar – мишка, плъх, но в солонски segenγi – самур, които са от един корен с тюрк. *sogur, sungar, татарски suwïr, чувашки săwăr – лалугер, узбекски suvsar, казахски swsarı, азербайджански, турски sansar, samsar – белка, монг. *sowsar, sūsar – белка, праалтайска форма *segu – гризач. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1223) Така че българското **сомор** – лалугер, самур, е от подобен корен по значение, и неизвестен «календарен» източник.

[28] Което няма обяснение в БЕР, и вероятно е късна куманска заемка. (БЕР-1, 2007: 296)

Названието *ud – вол / бик също е нетипично за тюркските езици и се е съхранило като регионална дума в тюркските ез. от Южен Сибир: киргизки, уйгурски, лебедински uj, саръ-югурски ut – вол. Думата е монголска, в древномонг., монг. udus, средновековен монг., халха монг. odos – див бивол, як. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1484)

Названието на дракона в древнотюркския и монголския календар е luu. Думата е нетипична за алтайските езици. В древнотюркски ulu, uluw – змей, дракон, чудовище. Произлиза от китайското 蛇 – змия, змия като календарен термин, съвр. форма shé, древнокитайски *ʝ^{h}al, в епохата Хан liaj – змия, и заимстването е станало не по-късно от епохата Хан (III в. пр. н.е. – III в.) В тибетски klu – змей, дракон (Bazin, 1991: 127), в лушаи (бирмански диалект) hlai-ba – змия. (Старостин)

По-късно при някои уйгурски и тюркменски общности, това нетипично название се заменя с balīq – риба. (Самойлович, 1913: 136, т 3. под. лин.) В труда «Сал-наме» на средновековният учен Абул Гази, посветен на тюркския 12-годишен календар, названието на «годината на дракона» е «нэк jілі» и е преведено като «година на крокодила». (Щербак, 1974) Самата дума nek е заета от санскрит или тохарски. Това подсказва, че драконът е бил възприеман като воден дракон. А при казахите и киргизите, названието на дракона е заменено с охлюв, поради съвпадението на календарното понятие с киргизки үлүл (ülül) и казахски ұlu (ūlu) – охлюв < от кит. луо (luó) 螺, в среднов. кит. lhwā – охлюв и по-старото название на дракона **луу**.

Нетипичното за тюркските езици, название на годината на коня yund, както стана ясно, е със самодийски произход и прилича на чжурчженското календарно название на коня inenngi. Българското **имен** е също от този уралски произход.

Названието на годината на овцата / овена, в древнотюркския календар qonin, съвпда с монголското название khoni, и от същия източник е чжурчженското (древноманджурското) honin – овца, в тюрк. ез. qoy – овца, qoč – овен, qočkar – овен за разплод[29]. (Vovin, 2004: 118-132; Щербак, 1961: 116) Всъщност първоизточника на това название е средновековното китайско 羖, съвр. форма gǔ, средновековна форма ko^{X} – овен. (Starostin, ChCH)

Названието на годината на свинята, първоначално в древнотюркския календар е било laγzïn / laqzïn (надпис на Билге Каган от 735 г.). (ДТС, 1969: 332)

Произходът на laγzïn / laqzïn за Базен е неясно (Bazen, 1991: 127), а Александър Вовин[30] предполага заемане от жужанския език. (Vovin, 2004: 118-132)

И това е точно така, защото в ТМ ез.,*uligan, манджурски vələgan, ulgan, нанайски olgiã, удегейски wagē, солонски ulgē – глиган, в монголски *ölögčin, бурятски ülegšen, саръ-югурски lögčin – самка, женско домашно животно.

[29] Виж българският турцизъм **коцкар** – прелюбодеец, женкар. В БЕР, думата е обяснена неправилно със старобългарското костаръ – играч «на кости», или на зарове, т.е. на хазарт, тъй като в румънски coţar и сърбохърватски коцкар означават същото, хазартаджия, мошеник, измамник. Единствено Е. Боев правилно посочва българската дума като кипчакска, което показва, че е дума останала от куманите, асимилирали се в българсикя народ по време на ВБД. (БЕР-2, 1979: 685) В сърбохърватски и румънски е станало прехвърляне на значението от близко звучащата славянска дума.

[30] Съвр. руски лингвист, живее в САЩ (Хаваи, Университет в Хонолулу), учен с международна известност, занимава се основно с енисейските и алтайските езици.

(Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 1049-1050) В. Томсен и Халеви също стигат до този извод. (Самойлович, 1913: 135, т. 6 под лин.) По-далечният произход на тази дума и от австроазиатските езици (езиците от Индокитай: Катук, Мон, Палаунг) протоформа *lik, катукский `ali(k), монски klik, палаунгский lik, liak, виетнамски lợn – свиня (Старостин).

Ю. Гаглойти, отбелязва във фундаменталният му труд «Аланика» (Сведенията за аланите в източникците), един интересен факт, където цитира едно писмо на аланските князе до папа Бенедикт XIII (1334-1342 г.), в което те го молят за помощ срещу мюсюлманите. Писмото е датирано по юлианския календар на 14 юли 1336 г., и по цикловия календар като «година на мишката, шести месяц, трети ден, новолуние»[31]. (Гаглойти, 1999/2000)

Късните алани (средновековните осетинци) са заимствали календара в епохата на монголските нашествия и Златната орда, а куманите, с които те са били дълго време в близък контакт, не са познавали 12-годишния животински цикъл до XIII – XIV в. и също се запознават с него от монголите. (Стоянов-2, 2009: 159)

Чувашите, които се смятат за наследници на волжките българи, също не са познавали и не са употребявали 12-годишния животински циклов календар.

А. Н. Самойлович изследва разпространението на 12-годишния календар у тюркските народи и заключава, че той е бил непознат за хазарите, куманите, чувашите, литовските татари, якутите, карагасите, сагайците и другите тюркоезични народности, в Южен Сибир. Базен също посочва, че куманите не са го познавали. (Bazen, 1991: 431-432) Той не е бил известен на кушаните, и на техните предци юечжите, не е бил познат и в Индия. Казанските татари също не са го познавали първоначално, и го заимстват не пряко от монголите, а от хулагудите[32] - монголите установили се в Иран, едва в епохата на Златната орда. (Самойлович, 1913: 135; Самойлович, 1927: 147-162; Захарова, 1960: 34-35)

Бронзов диск с 12-те животни, от времето на Златната орда.

12-годишният животински цикъл, паралелно с официалния ислямски календар, започва да се използва в улуса на Джучи и в Казанското ханство. Животинският цикъл се открива в изображенията върху монетите на Селджукидите, в Хулагудски Иран и в Златната Орда. Но под влияние на местните традиции се наблюдават някои промени във вида на животните. В Болгар вместо «годината на дракона» върху орденсктие монети е изобразявана риба, т.е. «година на рибата», а «годината на тигъра» е заменена с година на барса». Такива замени се наблюдават и в других области на Златната орда: «годината на свинята» става «година на слона», а «годината на мишката» се заменя с «година на камилата», и също тигъра е заменен с барс. (Давлетшин, 2008: 199-200)

[31] По юлианския календар, новолунието през юли е било на 1 юли (понеделник), на 14 юли (неделя) луната е била във II фаза, а пълнолунието е било на 16 юли (вторник). А по китайският календар 1336 е наистина годината на мишката. (Според програмата «Вечный календарь»)

[32] От името на Хулагу, внук на Чингис хан и завоевател на Иран. Династията на Хулагу управлява от 1261 до 1352 г.

Тези факти ясно показват, че Казанските татари които наследяват културата на Волжка България не наследяват календара от волжките българи, които не са го познавали. А отсъствието на каквито и да е било представи за 12-годишен животински каленадарен цикъл, както у чувашите така и у татарите, ясно доказва, че волжките българи не са познавали такъв календар. Той се появява едва в епохата на Златната орда, но е чуждо явление, нямащо корени в местните традиции.

Промени в названията на животните има и при другите тюркски народи. Омелян Прицак дава сравнителна таблица на дванадесетте календарни животни при различните съвр. тюрски народи. Като цяло има голяма стабилност на системата, с някои диалектни адаптации, но се ноблюдава и промени. Например при хакасите tülgü - лисица, заменя тигъра, kiläski - гущер, заменя дракона, kiži – човек, вместо маймуна, turna - жерав, заменя кучето, ôski – коза, заменя свинята. Телеутите запазват оригиналните дванадесет животни, но наруши реда им, като поставят петела между плъха и вола и цикъла, вече започва не от плъха, а от заека. (Bazin, 1991: 405)

У кавказките народи този календар е известен на кабардинците, черкасците, абазинците. Но и те са го възприели късно, от ногайците (ногайските татари). Имената на годините са двойни: първата част е ногайската дума, предадена в съотв. език, а втората – нейния превод. Годината на барса (тигъра), дракона и маймуната имат само ногайски названия, тъй като не са знаели техния смисъл. Думат «барс» е възприето като «воден бръмбър», «улю» (дракон) у абазините няма превод, а черкесите (кабардинците) са го превели като «бэдж» (паек). «Машин-майшын» (маймуна) се тълкува като «божа кравича» (Pyrrhocoris apterus), а черкесите (кабардинците) започват 12-годишния цикъл с годината «улу-бэдж» (паек-дракон). (Самойлович, 1913: 137-138; Захарова, 1960)

Така възниква и най-логичния въпрос: кога, къде, и от кого, са заимствали този календар Аспаруховите българи?

Това е станало не по-рано от управлението на Кубрат или още по-късно. Формирането на волжките българи е станало почти един два века по-късно след разпадането на Кубратова България, от племената на салтово-маяцката общност, преселени заедно с алани, касоги и др., в земите на Южна Украйна, като гранично население на Хазарския каганат. Оттук ядрото на волжките българи мигрира към Средното Поволжие. Липсата на 12-циклов животински календар у волжките българи ясно показва, че той не е бил познат както в самата салтово-маяцка общност, така и в Хазарския каганат.

Като единствен възможен източник на този календар остават аварите. Но за съжаление, източниците за бита и културата на аварите са много оскъдни и фрагментирани. Сведения за наличие на тъкъв календар у тях не са съхранени. Но по аналогичен начин, ако не беше извстен «Именника на българските князе», също нямаше да знаем нищо за българския календар, тъй като за него няма съобщения нито от византийските нито от западните извори, така че това не бива това да ни учудва.

Луи Базен в своята докторска дисертация от 1974 г., преиздадена през 1991 г., стига до същия този логичен извод, че вероятните носители на «календара» са били аварите, а българите са го заимствали от тях. Той се аргументира с факта, че названията на 12-те животни, в българския календар, значително се отличават от древнотюркските, т.е. не може да има пряко заимстване, извод направен в началото на XX в. още от Геза Фехер. (Москов,

1988: 72-73) Базен казва по този повод следното: «При тези условия може да се предполага като много вероятно, че календарът с дванадесетте животни, за който досега няма доказателства сред тюрските племена появили се в Европа (включително и хуните) и който се използва от българите, поне в тяхната династична традиция от началото на VI век, им е донесен от Изтока на тюркско-монголския свят и Китай, от появилите се в техните земи през 558 г. аварски нашественици в Европа, с които оттогава са в най-близки отношения. Аварите са запазили този календар на жужаните, с които са свързани пряко или косвено. Около V век, жужаните са го заели от Китай, като непосредствени съседи. Фактът, че жужаните вероятно са били монголоезични (поне не тюркоезични), би обяснил защо българите са употребявали, чрез превод от аварския или жужански език на своя език, названията на дванадесетте животни, които у тях са съвсем различни в много отношения от тюркските. Такива са най-малкото хипотезите, които можем да формулираме при сегашното състояние на познанието относно оцелелите остатъци от местния календар на българите»…«Ролята на жужаните в разпространението сред тюркските народи, на календара с дванадесетте животни зает от Китай около 500 г., следователно е била решаваща във всички отношения: пряка, по отношение на тюрките и косвена през аварите към българите. (Bazin, 1991: 497, 548) Българите едва ли са превеждали тези названия, поне що се отнася до животните, заели са ги директно чрез панонските българи, които вероятно вече са били авароезични[33], но дали е така или не, би се доказало само ако се открият названията на календарните термини в хипотетичния аварски календар. За съжаление до сега такъв извор не е открит. Що се отнася до числителните, не е ясно дали те са с оригинален прабългарски произход, употребявани са и в старочувашки (волжкобългарски) или също са от аварски (огурски) произход, различен от монголските и ТМ аналози.

Аварската връзка е съвсем логична. В своята младост Кубрат е под зависимост на аварите, а реално управлява аварския наместник Органа, «вуйчото» (гостун – предава аварска дума означваща вуйчо) от рода Ерми и регент на младия български владетел. С Органа са дошли аварските обичаи, сред който може би е и въпросният календар, който е бил интересен, удобен и точен за употреба и се е съхранил даже и в първите години след християнизацията (приписката на Тудор Докс). Втората, смятам много по-правдоподобна възможност е, това да е станало по времето на Крум, който присъединява източната част на Аварския каганат, или по времето на Омуртаг, когато оцелялата аварска аристокрация се влива в българската. Аналогично тогава са заимствани и много дворцови титли, като бойла, тегин (ткин), жупан, колобър, кавкан, вкл. и владетелската титла кана-сюбиги и др. Реално нито една титла не е позната преди появата на Крумовата династия.

Въпреки че нямаме преки доказателства, много вероятно е Крум да произлиза от общността на панонските българи. Както смята унгарският учен Имре Боба, след като Карл Велики разгромява Аварския каганат, панонските българи водени от Крум напускат каганата и се заселват в Дунавска България, като завземат и властта. По това време България е в период на политическа криза, свързана с постоянна смяна на вледетелите. Едва Крум поставя

[33] Това постава и много въпроси, като каква е била късната езическа българска аристокрация която се установава с идването на Крум. И очевидно е била авароезична, предвид и многото аварски титли засвидетелствани от това време.

династично начало и неговият род управлява до разгорма на България от Йоан Цимисхий и Святослав Киевски.

Хипотезата за панонския произхода на Крум се основава на писмото на константинополския патриарх Николай Мистик, който пише на Симеон, че е от аварски род: «В миналото персийската армия е била на лагер под тези стени (т.е. Константинопол), но те бяха разгромени и сега се помни само името им. Преди персите, аварите, **чиито потомци сте вие**, дълго нападнаха този велик град, Но и те бяха разгромени и нищо не остана от тях». (Boba, 1982: 67-78)

Панонските българи живеят съвместно с аварите от началото до края на Аварския каганат. Независимо че отношенията между тях и аварите са между завоювани и завоеватели, в крайна сметка е съжителството на почти като равни, което е довело до оеднаквяване на културата, очевидно и на езика, за разлика от славяните които аварите третират като роби. Това обяснява защо повечето титили от времето на Първата българска държава са с аварски произход, тъй като ние ги знаем едва от надписите на Крум, Омуртаг, и техните потомци. Преди Крум не е известна нито една българска титла. Неслучайно и първата употреба на календарен израз «сигор елем» е от Омуртаг. И в неговите надписи се срещат чисто аварски родови имена от вливащите се аварските аристократически родове в средата на българската аристокрация в Плиска - Кубиар, Ермиар, Кюригир, …дуар. Известно е, че в ТМ езици със суфиксите «–ār» и «–gir» се образуват фамилни и родови имена).

Така че, календарът е дошъл с новата аристокрация на Крум, носител на аварски културни традиции и език. И също това обяснява свързването на първия владетел в «Именника» Авитохол, при изчисленията на годините на управление с Атила. Определено името Авитохол, вероятно е останало от по-старата традиция на Аспаруховите българи, но новата панонска династия носи и легендата за Атила и впоследствие я наслагва върху името Авитохол. И това е логично, тъй като панонските българи се заселват при гепидите, 20-тина години след разгрома на хунската държава точно от същите тези гепиди. Очевдно е, че епичента традиция е била много силна у тях и те са я предали на панонсикте българи, които от своя страна с Крум са я пренесли в Първата българска държава. Пределно ясно е, че «Именника» не може да бъде съставен по време на най-незначителния български владетел Умар, управлявал 40 дни. Той е писан много по-късно, вероятно на гръцки при Омуртаг и може би преведен на старобългарски при Симеон, но за съжаление се е съхранила съвсем малка част от него. Възможно е да е попаднал в Русия, след като Святослав Киевски разграбва Преслав, и част от него все пак е оцеляла в късните преписи. Съдейки по добавките към българския превод на «Манасиевата хроника» е очевидно че във Втората българска държава, в Търновския двор, този документ е бил непознат.

Напълно погрешен е всеки опит, да се разглежда календара като исконно български, като собствено гениално творение, плод на някакви собствени, древни традиции, каквито реално не са съществували, и този извод ще разочарова всички родни надъхани «патриоти» фантазьори от жанра «фолк-хистъри», които безумно фантазират на тази тема в изминалите няколко десетилетия.

Този календар копира китайския в един много опростен вариант, тъй като неговите приносители – жужанският елит на Аварския каганат, както и всички централноазиатски народи който го употребяват, са били в пряк контакт с

китайския културен свят но сложната китайска календарна система се оказва трудна за тях.

Трябва да кажем, че българските календарни термини, се смятат за едно от «най-убедителните» доказателства за тюркския език на древните българи. Както виждаме става дума за заимстване на «аварски», алатайски и не изцяло «тюркски» думи, които са се употребявали ограничено в дворцовите кръгове, а не са собствен лексикален запас. Което пък не изключва, вероятната късна езикова аваризация на българската аристокарция с установяването на Крум.

Българските владетели в «Именника»

Нека разгледаме датировките на българските канове според „Именника" и да ги сравним с годините, носещи имена на животни, според 12-годишния циклов китайски календар. Ако се представят данните от "Именника" в табличен вид се получава следната интересна картина.

№	ВЛАДЕТЕЛ	год. на възкачване	год. по китайския к-р	срок на управление
1	Авитохол	дилом-твирем	змия	300
2	Ирник	дилом-твирем	змия	150
3	Гостун (Органа)	докс-твирем	свиня	2
4	Курт (Кубрат)	шегор-вечем	вол	60
5	Безмер	шегор-вечем	вол	3
6	Аспарух	верени-алем	дракон	61
7	Тервел	теку-читем … твирем	овен	21
8.	Кормесий	дван-шехтем	заек	28
9.	Севар	тох-алтом	петел	15
10.	Кормисош	шегор-твирем	вол	17
11.	Винех	имен / шегор-алем	кон / вол ?	7
12.	Телец	сомор-алтем	самур (мишка)	3
13.	Умор	дилом-тутом	змия	40 дни

Според определението, че първите пет владетеля са управлявяли общо 515 г. «оттатък Дунава», т.е. преди 680 / 81 г. се получава, че Авитохол се възцарил в годината на змията, която би трябвало да отговаря на 165 г. Сравнено с годините изчислени по китайския календар[34], 165 г. наистина е година на змията. Мнението че Авитохол е Атила, а Ирник – съотв. най-малкия син на Атила – Ернах, трайно се затвърждава в историческата литература, без да има конкретни исторически доказателства за това. Спомага и условното и непълно съвпадане на крайната дата от упр. на Авитохол според «Именника», и начална за Ирник – 465 г. или **дилом-твирем** (змия-година, месец девети) със смъртта на Атила в 453 г., още повече че 453 г. също е година на змията. Така М. Москов приема, че годината на змията в «Именника» всъщност е 453, а не 465, според изчислението, за да съвпадне с годината на смъртта на Атила. (Москов, 1988: 144-146) И основание за това действително има, тъй като, корекцията с един 12-год. цикъл, «поправя» много неточности в датировките на следващите владетели. Так че М. Москов, въпреки доводите му за пряка връзка

[34] Вж. в Уикипедия, съотв. таблици в статията «Китайски календар», имена на годините по столетия: http://bg.wikipedia.org/wiki

между Авитохол и Атила, е принципно прав. А обяснението е както по-горе посочих, връзката с епичната традиция за Атила, донесена от панонските българи.

Ирник е втори по ред в «Именника», възцарил се е също в годината на змията **дилом твирем** (змия-девети), която след 300 години би трябвало да се падне в 465 г. Според китайския календар, годината 465 е точно година на змията. Управлява цели 150 г., също «библейски» и митологичен срок. М. Москов измества годините му на управление с един 12-год. цикъл, съотв. 453-603 г. След него следва една от най-неясните личности в «Именника», наместника Гостун, от рода Ерми. Той започва управлението си в **дохс твирем** (годината на свинята), която според информацията от «Именника» трябва да се пада в 615 г., и е такава според китайския календар. Управлявал е 2 години, т.е. до 617 г., или в периода 603-605, с корекцията на Москов. Тази година (605, или 617), в която властта поема Курт (Кубрат) е година на вола според китайския календар.

Гостун е представител на друг род – Ерми и е наместник, или регент в продължение на 2 години на рано възкачилия се на трона Кубрат, който продължава династията Дуло. В нито един друг известен източник, името Гостун не се споменава. Но за това пък други два източника: «Бревиарий» или «Кратката хроника» на патриарх Никифор (IX в.), и «Хрониката» на епископ Йоан от Никиу (VII в.), съобщават за Кубрат, че е бил племенник на **Органа** (Όργανος) според патриарх Никифор, и на **Куернак**, според епископ Йоан. Името **Куернак** (Kurnak / Quernak), показва недвусмислен паралел не с **Органа / Аргана** както е предадено у Никифор, а с Ирник / Хернак. Вероятно Йоан Никиуски е ползвал неизвестен източник, споменаващ това име, като конкретна личност, от края на VI – началото на VII в., а не като митологичен персонаж, както е в «Именника». Основният въпрос който логично възниква е, каква е връзката между Гостун, Органа и Куернак (Хърнак)?

Гостун наистина не е име, а друга дума, която при преписа на „Именника“ на старобълг. ез., погрешно е възприета като име! Отговор на това дават тунгусоманджурските езици, където *gusin / gutin и gusu / guču означават «чичо, вуйчо», в японски ketsuen – роднина, gikei, gitei – девер. Праалтайска форма *gus˜t,˜o,˜-č/(n) се явява изолиран тунгусоманджурско-японски изоглос. (Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: 575) Така става ясно, че имаме аварска дума означваща «вуйчо», а името Органа е пропуснато в по-късния препис. В «Именника» се съобщава че Гостун (вуйчото), е управлявал (като регент или наместник) между годините **дохс-твирем** (свиня-девети) и **шегор-вечем** (вол/бик-трети) когато управлението поема Кубрат. Според китайския календар 615 г. е годината на свинята, а 617 – година на вола/бика, респ. с корекцията на Москов 603 / 605. Този период е съпроводен с масирано аварско и персийско настъпление срещу Византия. В 615 г. аварите и подчинените им славяни, опустошават Западните Балкани, Далмация, стигат до Тесалия, обсаждат Солун. Персите настъпват към визанитйската сталоциа и в тези трагични години император Ираклий е смятал да изостави Константинопол и да премести столицата на империята в Картаген – крайната африканска византийска провинция, отвоювана от император Юстиниан I.

Мощта на аварите в Източна Европа е голяма, което и обяснява попадането на българите под аварско васалство. А обикновено васалството се е скрепяло с брак, което се доказва косвено от името на първородния Кубратов син – Баян. Освен собственото си име Безмер познато от «Именника», той носи

и аварското име Баян, което е името на силния аварския каган Баян II. Най-вероятно жената на Кубрат е била аварска принцеса, а вуйчото-наместник, неин близък родственик, вероятно брат на кагана, съответно Безмер-Баян носи името на своя могъщ аварски дядо.

Името Ерми е познато при аварите под формата Ермич (Ερμίτζις). Обяснява се с монг. ərməg – мъжествен, храбър, смел, в древнотюрк. ermäk – живот, битие, ermiš – да бъде жизнен. (Кручкин, 2006: 902; ДТС, 1969: 181)

Начало на аварската зависимост на българите в Прикавказието е в 603 г., която също е година на свинята и това е нечалото на намесничеството на гостуна Органа. Тогава Тюркския каганат се разпада на Западен и Източен, започва междуособна война между тях и краткотрайната власт на тюрките над Прикавказието е прекратена. Тюркската опасност за аварите отминава, и те в съюз с персите, използват смъртта на император Маврикий (602 г.), за да започнат настъпление срещу Византия. Така че регентството на гостуна Органа е било много по-дълго от две години, а авторът на «Именника» е объркал двете години на свинята, нещо което се забелязва и в годините на управление и на предходните владетели.

Ако Органа е бил брат на Баян II, след смъртта на последния в 618 г., се е завърнал в Каганата, за да поеме властта, т.е. той е неизвестния каган, управлявал между 618 и 631 г. В 617 г., Кубрат поема властта в свои ръце и веднага търси покровителството на Византия, като приема християнството със своите приближени във византийската столица. Липсват всякакви податки, че Органа е присъствал на това събитие, и още по-малко, че също е бил кръстен! Кубрат използва момента, че в 618 г. умира неговият сюзерен, аварския каган Баян II, и аварския натиск е отслабнал, респ. гостунът-регент Органа е заминал в Авария (?). В 634-5 г., Аварският каганат е в сериозна вътрешнополитическа криза и гражданска война, поради избора на нов каган. Имайки зад гърба си договора с Византия и приятелството с Ираклий, Кубрат обявява своята независимост.

Твърде неясно е, защо епископ Йоан е нарекъл чичото на Кубрат – **Куернак** (Kurnak / Quernak), което показва, че с Органа са различни личности. И това име пряко съвпада с предшестненика на Органа (гостунът-регент) според «Именника» – митично управлявалия 150 г., владетел Ирник.

Най-вероятно **Куернак / Хърнак** е живял в края на VI в. и е прекият предшественик на Кубрат. Епископ Йоан посочва че **Кетрадес / Кубарт** е братов син на Куернак, т.е. последният е брат на баща му, или чичо. А Гостун / Органа е вуйчо, при това от друг род, т.е. те са различни личности. По какъв път епископ Йоан е записал това име не е ясно, възможно и от недостигнал до нас източник. Все пак Йоан, за разлика от Никифор е съвременник на тези събития. Никифор посочва че Кубрат е племенник на Органа, без да уточнява родствената връзка.

Съставителя на «Именника» не е имал никаква информация за този владетел, изключая името му. Родовата памет на българите, съвсем смътно е стигала до годините непосредствено преди възцаряването на Кубрат и наместничеството на гостуна Органа, а личността на Ирник / Куернак поради неясния времеви хиатус, е изтеглена доста напред във времето и митологизирана, като далечен прадревен владетел, живял и управлявал в достолепна библейска възраст.

Какви са били събитията около налагането на аварската зависимост, пристигането на Органа и съдбата на Хернак (Ирник) е напълно неясно. Съвсем

хипотетично мога да предположа, следната възстановка на събитията: Годината на възцаряване на Ирник, която е **дилом** (година на змията) не е 465 или 453, а доста по-късна. Както съобщава Михаил Сирийски, по времето на император Маврикий (582-602 г.), трима братя, които тръгнали от планината Имеон, достигнали до Меотида и ромейските предели, и тъй като аварите опустошили Мизия и Дакия, императорът предоставил правото на единият от тях Булгарос, да се засели като съюзник. По-точни сведения за тези събития, дава Бар Хебрей, който повтаря историята но уточнява, че това е станало в четвъртата година от управлението на Маврикий (586 г.) Така че в период 586-590 г. тези българи, са се заселили мирно, като съюзно население (федерати) на Византия южно от Дунав, (за разлика от панонските българи, които в същото време, като поданници на аварите, грабят Илирик и Тракия). За това преселение, съобщава и византийския историк Йосиф Генезий (X в.): «българите произлизат от аварите и хазарите, а своето име получили от владетеля им Булгар, който се заселил с разрешението на ромеите около Доростол (съвр. гр. Силистра)». (Гюзелев, Божилов-1, 1999: 60) Същото съобщава и Лъв Дякон в своята «История».

Ако погледнем годините според китайския календар, в периода на управление на Маврикий, години на змията (дилом) са 585 и 597, а българите се появяват при Маврикий в 586 г. Оттук може де се предположи, разбира се съвсем хипотетично, защото преки извори не са известни, че Куернак / Хърнак или Ирник, е вероятния предводител на българите тогава, възцарил се в 585 г., и влязал в съюзни отношения с Византия. След убийството на Маврикий от бездарния узурпатор Фока, аварите бързо налагат своята хегемония в Югоизточна Европа и подчиняват българите – византийски съюзници. Вероятно това е станало в 603 г. И тогава Ирник / Хърнак е детрониран (вероятно и убит), и заменен от непълнолетния му племенник Кубрат, под попечителството на аварския наместник Органа! До подобен извод стига и М. Москов, свързвайки Куернак с Органа и смята че Органа е митичния Булгарос на Михаил Сирийски. (Москов, 1988: 201)

Според «Именника» Курт (Кубрат)[35] управлява цели 60 години, годината на възкачване е **шегор вечем** (вол-трети), което показва че е живял до 677 г., когато се възцарява Безмер – която също трябва да е година на вола, и това наистина е така според китайския календар. Но патриарх Никифор посочва, че Кубрат е починал в годините когато император Константин (Констанс II) (641 – 668 г.) управлявал и умрял на запад. Става дума за опита на този император да премести столицата от Константинопол в Сиракуза (о-в Сицилия) в 664 г. откъдето управлява до своята гибел (убит от заговор) в 668 г. Или смъртта на Кубрат, със сигурност е в периода 664-668 г. Тогава единствената година на вола е 665 г., която е и сигурната година на Кубратовата смърт. Следващата година на вола е 677, което обяснява грешката на автора на «Именника». Предполагам че той или е имал в предвид, не година на управление, а години на живот, или е нагласил тази година, за да съвпадне период на управление (3 год.) на Безмер, с годината 680 явно свързана с началото на управлението на Аспарух, на юг от Дунав, т.е. началото на новата държава. М. Москов, изхождайки от уравнението Атила=Авитохол, поставя управлението на Кубрат в периода 605-665 г. (Москов, 1988: 181) И неговата корекция е напълно основателна, тъй като съвпада със срока му на управление. При условие, че

[35] **Коуъртъ**, е старобългарска форма, неточно предаваща гръцкия запис **Κούβρατος (Κούβρατος > Коувртъ > Коуртъ)**. (Бешевлиев, 1967: 237-247)

Кубрат е заел трона съвсем в детска възраст под регентска опека, напълно възможно е приблизителното съвпадане на годините на управление, с продължителността на живота му.

Безмер се възцарява в годината на вола **шегор вечем** (вол-трети), но не в 677, а в 665 г. Аспарух според «Именника» се възцарява в 680 г., година на дракона (**верени алем**, т.е. в допълнителния месец) и според китайския календар тя наистина е такава. Но в съотв. с корекцията, тази година трябва да е 668 г., която също е година на дракона по китайския календар. Това показва че разколът между братята е станал три години след смъртта на Кубрат. М. Москов също приема, правилния срок 665-668 г. като управление на Безмер / Батбаян. Трябва да уточним обаче, че той е управлявал 3 години като едноличен владетел на Голяма и Стара България. След разкола в 668 г., той е продължил да управлява своя дял, и по-късно, но вече като васал на хазарите. (Москов, 1988: 210, 222)

За Аспарух / Испор е посочен срок на управление от 61 г. И с корекцията (668+61=729 г.), се вижда, че този срок е нереалисичен, тъй като би следвало Тервел да се е възцарил в 729 г. Според «Именника» Тервел се възцарява в годината на овена, и това е била 695 г., която е такава според китайския календар. Хипотетично може да се мисли, че 61 години, не е срок на управление, а продължителността на живота на Аспарух, т.е. 634 – 695, което е логично като времеви срок, и е поел властта в собствените си владения, след разделянето на братята, на 34 год. възраст. Годината около смъртта на Аспарух (загинал в битка с хазарите, според Българския анинимен летопис) и възцаряването на Тервел, не е много ясна, и се приема условно, че е 700 г. В 695 г. България воюва с Византия, и византийците подтикват хазарите, за удар от север. По това време император Юстиниан II, поддържа добри отношения с хазарите, и е съпруг на сестрата на хазарския каган Ибузир[36] Глиабан (690-715 г.). В 700 г. Тервел вече е бил владетел, според хрониката на Зигиберт. Всъщност както и М. Москов забелязва, Зигберт не пише години на възцаряване, а само отбелязва към дадена година, кой е бил на власт. Така че реалният срок на управление на Аспарух е 27 г., от които 12/13 г. на север от Дунав и в Кавказ, и 14/15 г. като пръв владетел на Балканска / Дунавска България. М. Москов също определя срока 668-695 г. като управление на Аспарух, но смята че посочените 61 г., са сумарни и включват времето когато е бил „съуправител" на Кубрат и Безмер. (Москов, 1988: 219) Мнението не е лишено от логика, но изглежда Аспарух е станал съуправител в твърде млада, дори детска възраст и при това не е първороден син, което прави хипотезата му доста нереална, изцяло съмнителна и неверна, при пълната липса на изворови данни в подкрепа. Ето защо смятам, че мнението на Ив. Венедиктов, за 61 години продължителност на живота на Аспарух, за най-логично и реално обяснение. (Москов, 1988: 236)

Според „Именника" Тервел е управлявал 21 г., а годината му е **теку читем** (овен-трети) От 695+21=716 г. Г. Цанкова-Петкова обръща внимание на следният факт: по времето на император Теодосий III (715–717 г.), е сключен договор с българския владетел, за който Теофан съобщава че се наричал Кормесий (**Κορμέσιος)**. Името на същия владетел фигурира и в надписите

[36] Гръцкият запис Ιβούζηρος Γλιαβάνος, предава име близко до чувашките Юпсар, Япсар, Япсурин, (ЧАЯ) Що се отнася до втората част на името Глиабан, тя отразява дума сходна с ТМ, в евенкски gilbэ, евенски gilbati, монголски gilbegne, gjalba, бурятски gilaj – блестящ, сияещ, искрящ, чист, светъл. (ССТМЯ-1, 1975: 149-150)

около Мадарския конник – «Крумесиус архонта», но отсътва от «Именника». Управлението на Тервел е било с прекъсвания, тъй като той отново е съобщен от Теофан в 718-719 г., във връзка със заговора срещу император Лъв III Исавър (717–741 г). А през лятото на 718 г. Тервел разгромява арабите под Константинопол. Г. Цанкова-Петкова загатва, че е възможно във въпросната 716 г. Тервел да е пребивавал «при чичовците си», т.е. при Куберовите българи в Македония и отново да си е върнал властта в 717 г. (Цанкова-Петкова, 1960 / 1973) Във връзка с тези събития се отнася и недостигнал до нас пасаж, при преписите в «Именника» в който се споменава само думата **твирем** – девети, които някои учени се опитаха произволно да представят като неизвестен и несъществуващ владетел, с име Текуч (Миккола), Товирем (О. Прицак) или Твиремик (П. Добрев). (Москов, 1988: 252)

В своята «Хроника» монахът Алберих казва: «Година 727, Над българите царувал трети владетел, на име Кормесий». Интересното тук е, че той ясно определя Кормесий за трети владетел. Зигиберт посочва същата година: «727 г.: над българите се възцарил Кормесий» (ЛИБИ-3, 1965: 43; Москов, 1988: 249-250)

В «Именника» е посочено възцаряването на неизвестен владетел в годината на заека, 8-ми месец, управлявал 28 г: «~ки. лет. род ему Дуло, а год ему **дван-шехтем**». Според китайският календар годината 727 е година на заека. Т.е. неизвестният владетел е Кормесий и това е неговото второ възцаряване, след краткото управление в 716 г., очевидно съуправителство, свързано с мисията на Тервел при «чичовците му от Солунско». (Андреев, Лазаров, Павлов, 2012: 400-401) Ако Кормесий се е възцарил в 727 г., следва да е управлявал почти до 755 г., което е прекалено дълъг срок. Няма сведения за последните години от управлението на Тервел (след 719 г.) и напълно възможно е да е живял до 727 г. Очевидно е, че в съобщението за Тервел има пропуснат пасаж от оригиналния текст, в резултат на което е съобщен само първия период от царуването на Тервел (695-716 г.), след това е изпуснато името на Кормесий, третия владетел на българите, и данните около неговото съуправителство. Следва вторият период от управлението на Тервел в съуправителство, свързан с неговия възход, разгрома на арабите, и последвалото вмешателство в заговора на Артемий. За съжаление не разполагаме с повече информация за последните години от царуването на Тервел.

Единственото възможно обяснение на тази заплетена ситуация, е ако свържем началото на управлението на Кормесий, в предходната година на заека – 715/16. Така вече сведенията за подписания договор между Кормесий и Теодосий III съвпадат, но пък има разминаване с данните на Зигиберт и Алберих, за 727 г., като начало на управлението на Кормесий. Въпросната ситуация можа да се обясни единствено със съуправителство. Ясно е, че в 715 г. Кормесий вече е бил съуправител на Тервел. През това време Тервел е бил при Куберовите българи (чичовците му в Солунско), после разгромява арабите, а Кормесий управлява в Плиска, и едва след вероятната смърт на Тервел в / или около 727 г., Кормесий вече управлява еднолично, което са отразили западните хронисти. Срокът който дава «Именникът» на Кормесий е – 28 г. При условие че наследникът му Севар се възкачва в 734 г., 734 – 28 = 704 г., или съуправителството с Тервел е от 704 г., една година преди похода към Константинопол в помощ на сваления Юстинан II, а годината 703 е също година на заека, т.е. срокът от 28 г. ясно показва че Кормесий е станал съуправител

още в 703/4 г., малко след като Тервел наследява Аспарух. Разбира се може да си зададем въпроса Кормесий син ли е на Тевел, или което е по-логично – негов по-малък брат, но поради липса на допълнителна информация, отговор разбира се, няма!

Севар – последният представил на рода Дуло се възцарява се в годината на петела **тох алтом** (петел-шести) и управлява 15 год. При срок от 28 г. на Кормесий (вкл. и съуправителството от 703 г.), би трябвало Севар да се е възцарил в 734 г. Годините на петела след 727, са съотв. 733, 745 и 757, или началото на управлението е в 733/34 г. За Севар няма никакви данни от други източници. Приема се, че е управлявал в периода около 738 – 754 г. (Андреев, Лазаров, Павлов, 2012: 593) При съпоставка с годините на петела, става ясно че е управлявал между 733/34 и 748/49 г., или точно 15 год. М. Москов дава датирането на този владетел от 721 до 737 г. (Москов, 1988: 287)

Кормисош (от рода Вокил) се възцарява в годината **шегор твирем** (вол-девети), или 749 г. и управлява 17 години, т.е. до 766 г., но това е нереално. Приема се, че е управлявал не по-късно от 756 г., когато претърпява поражение от Византия и е свален от власт. Ако обаче предположим, че управлението му започва един 12-год. цикъл по-рано, в 737 г., която е също година на вола нещата си идват на мястото. Така срокът на управление от 17 год., показва че е управлявал до 754 г., която е и годината на възкачване на следващия владетел Винех. Единственото логично обяснение е, че Кормисош е бил съуправител на Севар и от 737 до 749 г., а след това управлява като едноличен владетел до 754 г. М. Москов приема също този срок на управление 737-754 г. (Москов, 1988: 797)

Кормисош е от друг род, но вероятно е бил в близки родствени отношения с династията Дуло. Ако Севар не е имал мъжки наследници, то Кормисош се явява вероятно сестрин син, племенник по женска линия, или зет? За съжаления липсват всякакви факти от изворите с изключение на едно съобщения на Алберих, за годината 750, като казва, че над българите вече управлявал Кормесий: «В 750 г., над българите, които преди няколко години дошли от Скития и завладели част от Константинополската империя, вече царувал трети владетел на име Кормесий». (Москов, 1988: 289, 295-296) Пределно ясно е, че това не може да съуправителя на Тервел, а Кормисош. Алберих споменава Кормесий като трети владетел на българите и в 727 г. Грешката е или поради близкото звучене на имената, или ако Кормесий е гърцизираната форма на бълг. име Кормисош. Алберих казва че в 750 г., Кормисош (Кормесий) вече управлявал, което е логично ако е започнал едноличното си управление в предходната 749 г., година на вола. Няма основание да се смята че Кормесий и Кормисош са една личност, т.е. упрвлението на Кормисош, да се разглежда като второ, след съуправителството с Тервел. В «Именника» ясно е казано че Кормисош сменил рода Дуло и самият той е от друг род – Вокил.

Винех (от рода Вокил) е с неясна година на възцаряване, записана като година на коня или вола (**има** / **имен**) **шегор алем** (кон/вол – допълнителен месец), т.е. преписвачът е пропуснал пасаж и е смесил **имен** и **шегор** в една дума. Управлявал е 7 години. Годината 766 и преди нея 754 са наистина години на коня по китайския календар, докато най-близките години на вола са 749 и 761. За края на Винеховото управление Теофан и Никифор съобщават, но без да споменават името му, тъй като смесват в едно управленията на Кормисош и Винех, че българите «избили тия, които по наследство имали властта над тях и

поставили някои си Телесий». През 759 г. ромеите отново нахлуват в България, но са пресрещнати и разгромени във Верегава (старопланинския Ришки проход). Въпреки победата, Винех желаел мир с Империята, което му спечелва неодобрението на аристократите, за което заплаща с живота си. Родът му също е избит. Винех е управлявал от 754 до 760/61 г. Според китайския календар, 754 г. е година на коня, и последна за Кормисош. Управлявал е 7 год., или до 761 г., а същата 761 г. е година на вола, т.е. в «Именника» е пропуснат пасаж, но са съхранени началната и крайната година от управлението на Винех, или 754-761 г. М. Москов смята че годината на вола е вмъкната по погрешка. Всъщност няма грешка, а пропуснато изясняващо изречение. Винех вероятно е пряк наследник на Кормисош, тъй като и двамата са от един род. Според М. Москов, Винех управлява между 754 и 760 г. (Москов, 1988: 297-298)

Телец (от рода Угаин) се е възцарил в годината на самура (по кит. календар – плъха) **сомор алтем** (самур-шести) и е управлявал 3 години. Годината на плъха е 760. Телец е издигнат след свалянето на Винех. Теофан Изповедник го описва като «мъж злонравен, на възраст около 30 години». Патриарх Никифор го определя като «Телесий – строг мъж, който проявявал от младини смелост». Зигиберт посочва «година 760 – над българите се възцарил Телец». (ГИБИ-3, 1960: 303) Битката с византийците при Анхиало през юни 763 г. (30 юни, 1-ви индикт, ден пети) и завършва с поражение на българите, заради предателството на славяните, които минават на византийска страна. Това е повод за аристокрацията да свали владетеля. Както пише Никифор, «Българите като видели злощастието на Телесий, въстанали, убили го и поставили за свой господар едного от своите първенци, комуто името било Сабин». (ГИБИ-3, 1960: 304) Това се е случило през лятото на 763 г. Зигиберт посочва 762 г. като година на битката с император Константин V, и последвалото поражение и гибел на Телец «заедно с първенците на народа», т.е. близкото му обкръжение. Зигиберт посочва 762 г. като начало на управлението на Сабин. (Москов, 1988: 309)

В «Именника» е пропуснато управлението на Сабин, предшественика на Умор. Но за Телец е написано допълнително «и сий иного ради“, което се превежда като «и този беше вместо друг», което показва че Телец идва на власт не по принципа на престолонаследието, а е издигнат чрез преврат, като сменя управляващия до тогава род Вокил. (Москов, 1988: 311) За този преврат, Теофан пише: «Българите като възстанали, избили господарите си, които произхождали от (владетелския) род, и поставили мъж злонравен на име Телец». (ГИБИ-3, 1960: 270-271)

Умор (от рода Вокил) е последният владетел споменат в «Именника», управлявал 40 дни в 765 г., **дилом тутом** (змия-четвърти). За него, патрирах Никифор пише: «В третия индикт Константин нахлул в България, понеже българите свалили от властта поставения от Сабин техен вожд Умор, провъзгласили за вожд Токт, брат на Баян». (ГИБИ-3, 1960: 304) Споменатия трети индикт, обхваща времето от 01.09.764 г. до 31.08.765 г. Умор е управлявал 40 дни, т.е. месеца **тутом** (четвърти) и началото на следващия пети месец (**пелем / пелкем** ?) които са били в границите на този индикт. Москов смята за най-приемлива, датировката на Миккола за упрвлението на Умор в периода май-юни 765 г. (Москов, 1988: 328)

Хронистът Зигиберт изобщо не е отразил краткото управление на Умор и следващия владетел Токт. Той пише: «година 763 – българинът Сабин сключил договор с ромеите. Заради това той бил изгонен от своите и избягал при

императора, а над българите се възцарил Паган». (Москов, 1988: 319) Паган има също нерадостна участ и управлява около година. Никифор пише за него, че «Кампаган (може би кан Паган) избягъл към Варна, но там бил убит от собствените си роби». (ГИБИ-3, 1960: 305)

Сабин (от рода Вокил) е пропуснат в «Именника» неясно по какви причини. Но следвайки управлението на предшественика и наследника му, може да посочим годините **дван алтом** (заек-шести месец) и **дилом тутом** (змия-четвърти месец, или по-вероятно **дилом вечем**, тъй като е логично да е свален в предходния месец преди възкачването на Умор). Според М. Москов е управлявал от юли 763 до април 765 г. (Москов, 1988: 318) Теофан посочва твърде важната информация, че «Сабин, е бил зет на Кормесий, някогашния им господар (на българите)» и управлява в 763-65 г. (между Телец и Умор). Сабин е от рода Вокил (по косвенни данни на Теофан). Той е привърженик на постигането на мир с Византия и води преговори с Константин V Копроним. Въпреки постигнатото съгласие, дворцовете кръгове в Плиска не приемат мира. На свикания народен събор с участието на «всички мъже годни да носят оръжие» надделяват антивизантийските настроения. Сабин е свален и се спасява с бягство в Константинопол. (Андреев, Лазаров, Павлов, 2012: 583) Но наследилият го Умор, «бил поставен от Сабин», т.е. е бил негов близък родственик. Мненията за пропуска на Сабин в «Именника» са различни. Според В. Златарски – защото бил славянин, или от романски произход, е отхвърлено отдавна. Според О. Прицак – защото българите го смятали за предател, също е нереално, тъй като натрапва късни представи (от времето на националнат държава) към една много по-ранна епоха. Може би най-близко до истината е Геза Фехер, който предполага че Сабин е управлявал като регент (вуйчо, по-вероятно чичо) на малолетния Умор. (Москов, 1988: 320)

Произход на 12-годишния циклов календар

Малко известно е, че произходът на 12-годишния циклов календар, не е китайски, а е възприет у китайците не по-рано от III – II в. пр. н.е. Най-ранните свидетелства за 12-годишния календарен цикъл, свързан животните, са четири ръкописа: от Фанматан (пров. Гансу) и Шуйхуди (Хубей) датирани около основанието на империята Цин (221 г. пр. н.е. – 206 г. пр. н.е.), и от Чжанцзяшан и Кунцзяпо (Хубей) – от времето на Ранна или Западна Хан. (206 г. пр. н.е. – 9 г. от н.е.)

Известният китайски учен Чжао И (Zhào Yì) 趙翼 (1727 – 1814 г.), е смятал, че 12-те животни се появили много рано у варварите номади, проникнали в Северен Китай. В «Гайюй цункао» 陔餘叢考 (Събрани разсъждения за вторстепенните неща) 1790 г. той пише: «Той (този цикъл) идва от обичаите на северняците. В епохата Хан [шаню] Хухансе 呼韩邪 (в 33 г. пр. н.е.) помоли да се засели в Уюан (wǔyuán) 五原. [Те – хората на шанюя] се смесили с народа [живеещ там]. [И затова този цикъл] се е разпространил и е бил възприет в Срединното царство». (Яковлев, 2013: 435-448)

Уюан и днес се намира в градския окръг Баян-Нур, пров. Вътрешна Монголия, в Китай. По-нататък Чжао И продължава: «Вероятно, невежите северняци в началото не са познавали двенадесетте съзвездия (чен 辰) цзе, ин, чо, но са отбелязвали годините и сезоните в такива термини, като мишка, бик, тигър, заек, които постепенно се разпространили в Китай, възприели се и

започнали да се употребяват». Същата информация дава и йезуитския мисионер в Китай, отец Пиер Хоан (Pierre Hoang) (? - 1909 г.), който пише, че заселването на южните сюнну на Хухансе станало след 48 г. в провинция Шанси и така проникнал цикъла с 12-те животни в Срединното царство. (Bazin, 1991: 128)

От времето на епохата Хан е известно бронзово огледало, изработено от майстор Ван на което са отбелязани 12 йероглифа в кръг, отразяващи т.нар. 12 «земни клони», както и 6-ти цикличен знак «си» имащ форма на змия, а 3-ти знак «чоу», съответстващ на бика, също много прилича на изображението на това животно. Всички тези 12 символа на «земните клони» са подредени по часовниковата стрелка В центъра на кръга за изобразени митични животни: двойка феникси, двойка цилини (еднорози), костенурки обвити със змии, дракони, тигър и човек яздещ кошута.

Доказателството, че 12-годишният животински цикъл е бил известен в началото на I в. от н.е., се вижда в разсъжденията на философа от епохата Източна Хан, Ван Чун (27–97 г. от н.е.)[37]. Животните в центъра – тигърът, драконът, феникса, костенурката, цилина (еднорога), имат важна роля в космогонията на епохата Хан. Те символизират сезоните в годината и хармонията между небето и земята.

12-те животни, огледала от епохата Суй, фигури от епохата Тан

В епохана Западна Хан, двама учени, баща и син – Сима Тан и Сима Цян (авторите на «Ши цзи») които освен историци са били и астрономи, доказват че годината име 365,25 дни, а един месец се състои от 29,53 дни.

За вероятността 12-годишният животински цикъл да е попаднал от Централна Азия в Китай, говори и будистката легенда съобщена в написаната на санскрит будистка сутра «Mahāsaṃnipāta sūtra», преведена на китайски като «Да фан ден да цзи цзин» 大方等大集經, от будисткия монах Дхармакшеми (Тан У Чен) 曇無讖 в периода 414 – 433 г.

---

[37] «[Цикличният знак] «ин» отговаря на стихията «дърво», а неговото животно е **тигъра**. Знакът «сюй» съответства на «земята», а неговото животно е **кучето**. Знаците «чоу» и «вей» също отговарят на «земята»; животното на знака чоу е **бика**; животното на знака «вей» е **овцата**. «Дървото» побеждава «земята», затова **тигърът** изпреварва **кучето**, **бика** и **овцата**. Знакът «хай» съответста на «водата», и негового животно е **свинята**. Знакът «си» съответства на «огъня», и неговото животно е **змията**. Знакът «цзи» също съответства на «водата», неговото животно е **мишката**. Знакът «у» също означава огън, и неговото животно е **коня**. «Водата» побеждава «огъня», затова **свинята** изяжда **змията**. «Огънят» се гаси с «вода», затова, ако **конят** изяде **миши изпражнения** коремът му се подува. … Знакът «ю» съответства на **кокошката**, знакът «мао» – **заека**. Ако «водата» е по-силна от **коня**, тогава защо **мишката** също не го прогонва? «Металът» е по-силен от «дървото», но **кокошката** не разкъсва с клюна си **заека**? Знакът «хай» е на **свинята**, «вей» – на овцата, «чоу» – на **бика**. Ако «земята» е по-силна от «водата», тогава защо **бикът** и **овцата** не убиват **свинята**?.... **Мишката** се свързва с водата, **маймуната** – с метала. …и т.н.». Вижда се че 12-летния цикъл вече е бил добре познат в Двора на Източна Хан. (Яковлев, 2013: 435-448)

По-късно в епохата на 16-те варварски държави (304-439 г.), 12-годишният цикъл се разпространява сред варварите (основно племената на южните сюнну) които създават свои кратко съществували и воюващи помежду си държави. Питър Буудберг установява, че имената на представителите на династията Ши управлявала Късна Чжао (Hòu Zhào) 後趙, създадена от племето «цзе» 羯. Основателят на династията е Ши Ле (Shí Lè) 石勒, наричан в зряла възраст Шилун (Shi Long) 世龍, а преди да стане владетел е носил най-ранното си име Фу Ле (Fule) 匐勒. Буудберд анализира името Фуле 匐勒, като произношение в средновековен китайски biuk-lək, *b'^{w}ai-lak, което според него огразява древнотюркското bālïq, монголски bilaγu, buluγu – риба, но със значение воден дракон, дракон, тъй като синонинмното му име Шилун (Shi Long) 世龍, съдържащо йероглифите 世 – година, епоха и 龍 – дракон, т.е. съвсем ясно показва «годината на дракона». Пол Пелио посочва, че във вариантите на 12-годишния цикъл у монголите хайдакци, които са част от калмиките, *blqsun е година на дракона. Ши Ле умира през 333 г. на 60-годишна възраст, и е роден 273 г. А годината на дракона е 272, от което следва, че е роден или в тази година, или в началото на 273 г. (поради непълното съвпадение на европейската с китайската година). За следващият известен представител на династията Ши, Ши Ху (Shí Hǔ) 石虎 се знае че е роден през 296 г., която е година на тигъра, т.е. името му 虎 означаво точно тигър. (Boodberg, 1938: 252-253)

Но по-широкото разпространение 12-годишния животински цикъл получава, едва по време на династията Северна Вей (386 – 534 г.) или Тоба Вей, основана от монголците сянби (Xiānbēi) 鮮卑.

В по-късната епоха Суй се разпространяват бронзови огледала с изображенията на 12-те животни от годишния цикъл.

Най-голямата си популярност, цикловият календар с 12-те животни получава едва по време на династиите Северна Чжоу (557 – 581 г.), Суй (581 - 618 г.) и Тан (618 – 907 г.).

Китайският календарен цикъл е заимстван в Тибет при цар Сронцене Гампо (569–649 г.) чрез неговата съпруга, китайката Венчен Гунчжу 文成公主, която се занимавала с астролигия, но трайното си утвърждаване той получава по-късно, към 1027 г. (Яковлев, 2013: 435-448)

Първоначално, в Китай според движението на Луната, небосводът се разделя на 28 лунни съзвездия, които носят имената на животни в следния порядък: Боа, Дракон, Язовец, Заек, Лисица, Тигър, Леопард, Еднорог, Бик, Прилеп, Плъх, Лястовица, Свиня, Люспеник (Панголин – вид броненосец), Вълк, Куче, Фазан, Петел, Врана, Голяма Маймуна, Малка Маймуна, Диво Куче, Овен, Голям Елен, Кон, Малък Елен, Змия, Червей.

Кръгът от 12-те животни съответства на 12-те съзвездия през които преминава Юпитер, като престоява във всяко едно от тях по 1 слънчева година. Аналогично през същите тези съзвездия преминава Слънцето, по време на земната слънчева година. Редът на цикличните знаци е обратен на движението на планетите, но съвпада с ежедневното движение на Слънцето и звездите. Този ред е обратен по отношение на лунния цикъл от 28 животни. Първият знак на цикъла е Плъха и е знак на зимното слънцестоене (което се пада точно в средата на този знак).

Знаците от слънчевия зодиак, са същите добре познати ни 12 животни и следват в следния ред: Плъх, Бик, Тигър, Заек, Дракон, Змия, Кон, Овен, Маймуна, Петел, Куче, Свиня.

Двата зодиакални цикъла са равни по продължителност. В една година Луната преминава от едно съзвездие в друго по кръга на 28-те животни за 13 дни. В кръга на 12-те животни, Слънцето преминава през всяко съзвездие за 30 дни. Съпоставката между двата кръга е следната:

12 съзвездия по Слънчевия кръг	**28 съзвездия по Лунния кръг**
Плъх 08.12 – 07.01.	**Прилеп, Плъх, Лястовица**
Бик 07.01. – 05.02.	**Еднорог, Бик**
Тигър 05.02. – 06.03.	**Тигър, Леопард**
Заек 06.03. – 06.04.	**Язовец, Заек, Лисица**
Дракон 06.04 – 06.08.	**Боа, Дракон**
Змия 06.05 – 07.06	**Змия, Червей**
Кон 07.06. – 08.07.	**Голям Елен, Кон, Малък Елен**
Овен 08.07. – 09.08.	**Диво Куче, Овен**
Маймуна 09.08. – 09.09.	**Голяма Маймуна, Малка Маймуна**
Петел 09.09. – 09.10.	**Фазан, Петел, Врана**
Куче 09.10. – 08.11.	**Вълк, Куче**
Свиня 08.11. – 08.12.	**Свиня, Люспеник (Панголин)**

Веднага се вижда, че съзвездие от Слънчевия кръг, задължително присъства и сред двойката или тройката аналогични съзвездия от Лунния кръг. В Лунния кръг животните са групилани по степен на родство, напр. вълк и куче, елен и кон, змия и червей (пълзящи) или фазан, петел, врана (птици) и т.н.

Или най-общо се класифицират на 5 групи:

1. Животни, свързани с въздуха и птици – прилеп, лястовица, врана, фазан, петел;
2. Влечуги или водни животни, люспести – дракон (крокодил), боа, змия, червей, люспеник;
3. Животни, свързани с гората, копитни – елен, кон, бик, еднорог, овен.
4. Животни, свързани с земята, живеещи в дупки - язовец, плъх, заек, лисица, прасе.
5. Хищни животни - тигър, леопард, вълк, диво куче, куче.

Слънчевия цикъл започва от м. декември, който е под знак на Плъха. Средата на този знак е отбелязан от деня на зимното слънцестоене. Лунният цикъл започва със знака на Боата (отговарящ на Дракона в Слънчевия кръг) и се движат в обратен ред. Границата на лунните знаци се определя от преходите между сезоните. Различният ред на знаците и посоките на движение отразява разликата между Слънцето и Луната, между светлото и тъмното начало. (Палагина, И.)

Първоначално 12-те съзвездия носещи имената на 12-те животни са служели за обозначение на месеците в годината. Това се доказва от първоначалното им изобразявани с пиктограми, които нямат нищо общо с 12-те животни, а са имали съвсем други значения. Според Дж. Ли Уей, това са отдавна забравени древни названия на 12-те месеца в годината, предавани като пиктограми означаващи селскостопанският ритъм на живота през годината, които в съвр. китайски календар се обозначават с поредни номера:

1. зи / цзи (zǐ / jì) 子, древни пиктограмни форми на месеца 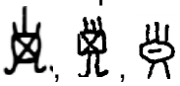 . Днес 子 означава син, потомък, а съвсем близкия йероглиф 字 zì – име, название, писмен знак. Китаистите тълкуват древните форми като «знак, печат». При древните пиктограми се вижда и очевидна прилика с друг един йероглиф 豈 > 凯 kǎi , древнокит. *khəj, зн.: празник, тържество, или месец в който се отдава почит на предците.

2. **чоу (chǒu)** 丑, древна форма . Първоначалното значение не е много ясно, но освен като самостоятелен знак свързан с 2-рия земен клон, 丑 участва като съставен в няколко йероглифа: ню (niǔ) 扭 – стягам, вързвам, свивам, niǔ 紐 – възел, примка. Видно е че първоначалното значение е възел, свит, ярем, откъдето и ню (niú) 牛 – вол, впрегатно животно. Вероятното значението е месец на впряга, на оранта

3. ин (yín) 寅, древна форми 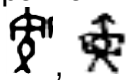 , тълкува се като цел за стрелба с лък, 弋 yì – стрелба с лък, стрела. Вероятното значние «месец на стрелбата с лък», свързан с някакъв ритуал.

4. мао (mǎo) 卯, древна форма , пиктограмата е пределно ясна – река, съотв. подобен е съвр. йероглиф за река shui 水, но особено близък е знакът mǎo 峁, древнокит. m^hrū – воден слез, máo 茅, древнокит. mrū – камъш, тръстика. Или значението е месец свързан с пълноводието на реките.

5. чен (chén) 辰, древни пиктограмни форми на месеца , пиктограмата се тълкува като напоителен канал. Също виж 娠 zhèn, древнокит. tərs – бременост, т.е. плодородие. Вероятно това е месец на напояването, когато започва активната земеделска работа. В по-древни времена това е бил и първия месец в календара по лунния кръг.

6. си (sì) 巳, древни пиктограмни форми на месеца , пиктограмите се тълкуват като разтеж и покълване на посевите, т.е. месец на разтежа на посевите.

7. у (wǔ) 午, др. форми 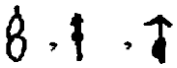 . Знакът 午 освен календарен символ, означава още пладне, средата на деня, и «срещу». Негови производни са wǔ 忤 - по равно, съперник, противник, двойка противоположности. Вероятното значение е свързано с връх, острие, противопоставяне, среда на две противоположни пловини и най-вероятно първоначалното значение е било среден месец, среда на годината.

8. вей (wèi) 未, древна форма . Знакът 未, под формата на производния wèi 味, означава вкусен, ароматен. Сходен е със знака mù 木 – дърво. В речника «Шувен» (Shuowen) съставен в епохата Хан, в който се цитират различни стари текстове се посочва че 未 има първоначално значение «вкусен», «зрял» и се свързва със селскостопански култури, или «всички неща които са зрели и вкусни». Първоначалната пиктограма е изобразявала плодно дръвче и йероглифът е означавал «месец за събиране на плодовете».

9. шен (shēn) 申, древни форми . Според Гао Хонцзин (Gao Hongjin), първоначалното значение на пиктограмата е било мълния, гръм, проливен дъжд, порой. Днес мълния, блясък, се изразява с diàn 電, произн. в древнокит. l^{h}īnh, а на самия знак shēn също е било ǰin. Така че първоначалното зн. е било «месец на дъждовете».

10. ю (yǒu) 酉, древни форми . Древната пиктограма пределно ясно изобразява съд, гърне. Много сходен е знакът jiu 酒 - съд за вино, а и самият знак yǒu 酉 е с първоначално значение вино, съд за вино. Така че значението е било «месец на виното» или за приготвяне на вино.

11. су (xū) 戌, древна форма . Първоначално в епохата Шан, пиктограмата изобразява бойна брадва, алебарда, а по-късно (Чжоу) мъж с копие. Дж. Ли Уей го тълкува като «месец на лова».

12. хай / гай (hài / gāi) 亥, вариант , древни форми 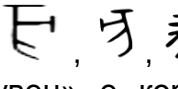 . Първоначалното значение на пиктограмата според «Шоувен» е корени на треви, съвр. форма gāi 荄. Вероятно и значението е било «месец за почистване на нивите от коренищата» или нещо подобно. (Wei, 1999)

Първоначално 12-те «земни клони» са били названия на 12-те месеца на годината и отговарят на 12-те съзвездия през които минава слънчевата еклиптика. Впоследствие когато представата за 12-те животни като томеми на 12-тичния годишен цикъл, се утвърждава в Китай, тези 12 йероглифа запчоват да се свързват с всяко едно от 12-те животни, във връзка с фонетичните си стойности, като са загубили своя първоначален смисъл. А с откриването на движението на планетата Юпитер по небосвода, през същите тези съзвездия за период от 12 години, названията на животните се прехвърлят и върху названиата на годините, в зависимост в кое съзвездие е планетата през дадената година.

Например при монголците и калмиките (монголски народ) също 12-те животни се използват за названия и на месеците. При калмиките, първият месец е на Дракона (Луу), както започва Лунния кръг, а при монголците първият месец е на Барса и започват през февруари.

***

И така, започвайки с предположението на Чжао И, много учени са търсили произхода на 12-годишен животински цикъл среди номадските народи в Централна Азия. Но така и не са били намерени никакви доказателства за съществуването на такъв календар, преди древнетюркската епоха. Както смята Луи Базен, не е възможно тези «северни варвари», номадски пастири, сами да измислят астрологичен цикъл, в който се появят домашният петел, прасето и

маймуната. Много по-логгично е обратният процес, северните варвари като се смесват с китайците жители на граничните райони да са заимствали от тях животинския цикъл, съдържащ и нехарактерни за намодския бит животни. (Bazen, 1991: 129)

Днес вече е напълно ясно, че йероглифните обозначения на 12-те «земни клони» предават по-древни и забравени названия на същите 12 животни, но съвесем различни от употребяемите стандартни китайски названия на тези животни.

Още в 1935 г. френският лингвист Жорж Седес (George Coedès) стига до извода, че китайците са заимствали тези древни названия, от някакъв южен език, или това са езиците на които говорят днес народите от п-в Индокитай – виетнамци, лаосци, кхмери, палау, хмонг, и др.

С течение на времето, тези древни некитайски названия са били забравени, а за обозначаване на 12-годишния цикъл са започнали да използват собствени китайски имена. Теорията на Седес по-късно е потвърдена и от други лингвисти: Бенедикт, 1975, Смит, 2002, Ферлус, 1992, 2013.

Или 12-годишният цикъл, не е дошъл от север, а е възприет от юг и това става в епохата Цин, когато първият общокитайски император Цин Ши-хуанди (управлявал 221 – 210 г. пр. н. е.) завоюва Южен Китай, където са обитавил предците на съвр. индокитайски народи. Те са имали собствени държави Чу, Юе, Ба, Шу, които са имали специфична собствена култура, но с възхода на империята Цин, са погълнати от обединен Китай.

По-голямата част от това население се асимилара в следващите векове, но е предало своите каленадрни традиции усвоени от китайската култура. Друга част от тях мигрират на юг към п-в Индокитай и дават начало на съвр. индокитайски народи.

12-те «земни клони» са били известни много преди династията Цин, но са имали друго значение и с тях са отбелязвали 12-те месеци на годината и са имали селскостопански названия. След това месеците започват да се обозначават с поредни числа – първи, втори и т.н., и с прехода към по-сложната система на календарни изчисления – 60 годишния цикъл, 12 «земните клони» получават нова функция. И така:

1. 子 цзи (zǐ), в древнокит. cə, cə`s, tsə^{h}, еп. Хан cə, cjə, tsie^{X}, съвр. значение – дете, син, яйце, млад човек, име, печат, и индокитайско значение, във виетнам. chuột, хмонг tsuag, тайски (лака) ciu, (ли) tiu – мишка, което е добро съвпадение. А по-късното китайско название на «годината на мишката» е **шу** (shǔ) 鼠. Във виетнамски този йероглиф се произнася tử, а в (кантонски) du. Според правилото на китаиста Франсоа Тиери, произношенията във виетнамски и южнокитайски отразяват най-точно древните произношения на съотв. йероглиф в епохата Хан. В по-слаба степен на това правило се подчиняват и поризношенията в корейски и японски. Или виждаме че ханското произношение съвпада с индокитайското название на мишката.

2. 丑 чоу (chǒu), в древнокит. nru`, ŋrəw, n̥ru$^{h}$, еп. Хан trhuw`, trhjuw^{X}, съвр. значение: клоун, смешник, шут, и индокитайско значеине, във виет. trâu, tlu хмонг twm – бивол, монски dlau, кхмер. clow – бик. Добро съвпадение с виетнамски trâu, или «година на бика». По-късното китайско название на «годината на бика/вола» е **ню** (niú) 牛. В старояпонски tiu, южнокитайски (Миннан) thiú.

3. 寅 ин (yín), в древнокит. łən, lin, еп. Хан lən, źən, jǐěn, в южнокитайски (диалект У) hhin, съвр. значение: уважавам, и индокитайско значение, в кхмер.

la / kla, виетнам. hổ, кхму səŋgēt, тайски sïa – тигър. Добро съвпадение на древнокитайската и кхмерската форма, и между Ханската форма и названието на тигъра в кхму и тайски. А стандартното по-късно китайско назнаие на «годината на тигъра» е **ху** (hǔ) 虎. Интересно е, че и това название на тигъра hǔ 虎**,** има своите южни корени. В дрвнокитайски 虎 се е произнасял като *q^{h}la, аналогично на кхмерски khla, монски, банарски kla, катукски kula – тигър.

4. 卯 **мао (mǎo)**, в древнокит. m^{h}rū, m^{h}ru^h, еп. Хан m^{h}rəw, mau^X, mæw^X, южнокитайски mau, виетнамски mão, съвр. значение: ранно утро, гнездо, и индокитайско съответствие, във виетнамски mão, mèo, хмонг miv – котка. Много прилича на китайското **мао** (māo) 貓**,** в древнокит. mrew, еп. Хан mhrāw, средновековен кит. miæu – котка. Във виетнамският календар, вместо «година на заека» се използва «година на котката». Очевидно е, че първоначално и в китайския календар се е изпалзвала «годината на котката» и след това е заменена с «година на заека». По-късното обозначение на «годината на заека» е **ту** (tù) 兔 заек.

5. 辰 **чен (chén),** древнокит. dər, (l)dzïr, еп. Хан d^{h}ən / dz^{h}ən, džjain, žiěn, в южнокитайски (кантонски) san, диал. (Минбей) sěng, (диал. У) zen, японски shin, корийски džinq, виетнамски thìn, съвр. значение: време, календарен термин, и индокитайските съответствия, в палаунгски (Палаунг е Мон-Кхмерски диалект в Бирма) *joŋ (džong), хмонг zaj – дракон, виетнам. sấu – крокодил, първообраз на дракона в представите на древните австроазиатски народи. По-късното китайско название на «годината на дракона» е **лун** (lóng) 龍.

6. 巳 **си (sì),** в древнокит. s^{g}ə^h, еп. Хан zhjə, zie^X, кантонски zi, корейски sa, японски shi, виетнамски tị, съвр. значение: календарен термин, 6-ти знак от 12-год. цикъл, шести, месец юни; 2) времето от 9 до 11 часа преди обеда, и индокитайско съответсвие, в палаунг səik, set, кхмер. psa, пракатукски san – змия, добро сходство с палаунг, също формана на йероглифа наподобява змия. По-късното китайско название на «годината на змията» е **ше** (shé) 蛇**,** което в средновек. кит. се произнася по същия начин ʑia.

7. 午 **у (wǔ)**, в древнокит. ŋ^{h}ā, ŋa^h, еп. Хан ŋ^{h}ā, ŋuo^X, южнокитайски ngù, ngou, виетнамски ngỏ, съвр. зн.: календарен термин, обед, и индокитайски съответствия, във виетнамски ngựa, хмонг nees, лаоский sn̥ā, кхму səŋa, кхмер. seh – кон. Най-добро съвпадение с с виетнамски. По-късното китайско название на «годината на коня» е **ма** (mǎ) 馬.

8. 未 **вей (wèi)**, в древнокит. məts, mət^s, еп. Хан məś, mwəś, miuəi^H, южнокитайски (кантонски) mei, (Миндонг) muôi, корейски, японски mi, виетнамски mùi, съвр. зн.: нямам, не още, и индокитайско съответствие, в прототайски *mot, лаоски mŏt, кхму môt. В тайски meš – овца, хмонг muaj / mes, веетнам. dê - коза. Общо праавстроазатско название на овцата mits. Добро съвпадение с тайски и хмонг. По-късното кинайско название на годината на овцата е **ян** (yáng) 羊. Наблюдава се и прилика в йероглифите между съотв. земен клон и названието овца, разликата е в обръщане на 180°.

9. 申 шен (shēn), в древнокит. slən, hlin, l̥in, еп. Хан śən, ṣiěn, съвр. зн.: освен календарен термин означава и указвам, обяснявам, питам, съобщавам, обявявам, индокитайско съответствие в тайски ling, liŋ, лаоски ling, хмонг liab, кхмер. swa, виетнам. khỉ - маймуна. Добро съвпадение. По-късното название на «годината на маймуната» е **хоу** (hóu) 猴.

10. 酉 **ю (yǒu),** в древнокит. nru, lú, еп. Хан ləw, źəw, южнокитайски (У) hhieu, виетнамски dấu, съвр. зн.: съд за алкохолна напитка, и индокитайско съответствие, в прототайски raw, тайски rakā, лаоски rau, кхму raw, виетнам. trống – петел. Добро съвпадение. Късното китайско название на «годината на петела» е **цзи** (jī) 鷄, в древнокитайски *ke, съвпада с правиетското ˈka - пиле.

11. 戌 **сюй (xū)**, в древнокит. smit, smid, swhit, еп. Хан swjət / sjwət, siuět, кантонски seot, Миндон sók, Минан sut, корейски sul, съвр. зн.: само календарен термин. Индокитайско съответствие в тайски sunạkh, лаоски su, палаунг sho, виетнам. chó, кхмер. chhke, протоавстроазиатски *c(h)ə – куче. Добро съвпадение. Късното китайско название на «годината на кучето» е **гоу** (gǒu) 狗.

12. 亥 **хай (hài)**, в древнокит. g(h)ə, $g^h ə^h$, епоха Хан gə, γəj, γǎi^X, кантонски hoi, японски gai, корейски hae, виетнамски hợi, съвр. зн.: само календарен термин. Индокитайски съответствия в прототайски *gə`, тайски hmū, лаоски gaị, mu, кхму gə, виетнам. cúi, heo – свиня. В прабахнарски *kĕ – глиган. Добро съвпадение. Интересен паралел е монголското gakhai – свиня, в чувашки kăkăi, евенкски kiki – месо за храна, и показват същия южен произход. Късното китайско название на «годинат на свинята» е **чжу** (zhū) 猪, 豬**.** (Ferlus, 2013)

***

Както ясно се вижда, «земнте клони» имат адекватни езикови аналогии в австроазиатското езиково семейство, или с езиците на п-в Индокитай. Също е очевидно, че най-точните съответствия имат китайските произношения от епохата Хан, и в древнекитайски (предимперското време), или както съобщават източниците, не по-рано от времето на кратката епоха на династията Цин (221 – 206 г. пр. н.е.)!

Следователно, идеята за 12-годишния животински цикъл, е невъзможно да дойде от север, от Сюнну или другите древни алтайски народи. Пътят на разпространение е бил противоположен, от юг на север, а след III в., от Китай към съседните народи: тибетци, корейци, японци, а по-късно към монголите, тунгусо-манджурите (жужани, чжурчжени), тюрките.

Напълно обяснимо е объркването на Чжао И, който е живял в XVIII – XIX в. и е смятал, че първоизточника на 12-годишния животински цикъл са били предците на алтайските народи, където календарът е имал широко разпространение по неговото време.

Така е напълно ясно, че древните българи изобщо не могат да бъдат приносители на този календар в Европа. Техните далечни предци са напуснали земите «зад клисурите на Имеон» или Синцзян около 166 г. пр. н.е. във време когато контактите между «народите от Западния край» и Китай не са интензивни, а и в самия Китай, трябва да минат няколко века, за да се утвърди този първоначално чужд и за самите китайци 12-годишен календар.

Така че единствените приносители на този културен феномен, могат да бъдат само аварите и тяхната жужанска (прамонголо-тунгусо-манджурска) управляваща прослойка. Аварите се появяват в Европа, в епохата, когато този календар е получил широко разпространение сред народите, съседните на китайския културен свят.

Ефталитите, една федерация от номадски племена[38] съществувала между Китай (Империята Вей) и Сасанидски Иран, през V – VI в., могат да се приемат като изходната общност от която се оформя «редовия» субстрат, народното

[38] Ефталити, абдали, хайтали и пр. синоними на названието произлизат от кушано-бактрийското «ēbo-dalo» – седем племена.

мнозинство на европейските авари, също не са познавали 12-цикловия календар. За календарните им обичаи, китайският източник «Луян Циелан Цзи» (Luoyang Qielan Ji), написан от Ян Суанчжи през VI в., казва следното: «Те не знаеха как се редуват ин 陰 и ян 陽. Годините им никога не съдържат интеркаларен месец и месеците им не са с точно определен брой дни; те просто отброяват дванадесет луни за една година». (Taishan, 2016: 257-258)

Европейските авари се оформят от племената хвар (вар, в китайските извори Хуа 滑, в средновек. кит.: γwat / hwɛt - хвар) и Хун 渾, в средновек. кит.: ɦuon^{X}, или хуни, хиони, хионити, които са част от ефталитската федерация, но тяхната споявӑща и управляваща прослойка, носителката на културата и езика са жужанате, които са и единствените логични и възможни преносители на 12-годишния календарен цикъл, предвид тесните им контакти със Северен Китай, или империята Северна Вей, тогава обединен и управляван, от родствените им сянбийски племена Тоба (табгачи).

Числителните в «Именника» показват интересен паралел със старочувашкия език, извесетен от няколко надгробни надписи от първите години на Златната Орда. Чувашите са наследници на савирите, а савирите са говорили на някакъв пратюркски език от т.нар. «огурски тип». Именно от него в унгарския език са останали около 500 думи с алтайски произход, а савирите и древните унгарци произлизат от една общност, идваща от Западен Сибир в Приазовието около 463 г. Аварите, които идват от Централна Азия век по-късно, са употребявали много сроден огурски език от същия тип. Днес е известно, че като лексика чувашкия език показва много по-голяма близост до монголския и особено с ТМ езици. Съвр. чувашки лингвист В. Е. Сергеев, пръв проследява и публикува тези доста многобройни езикови паралели с ТМ езици, около 1686, които заслужават още по-подробно изследване и анализ. (Сергеев, 2001)

Европейските авари се формират като смес от алтаизирани европеиди хионити, които твърде условно може да наречем пратюрки (или както ги нарича Теофилакт Симоката – «псевдоавари»), и управляващ монголо-ТМ «жужански» етнос. А аварсикят език (подобно на чувашкия днес) е бил много по-близко до монголо-ТМ езици, отколкото до древнотюркския език и на практика е бил представител на т.нар. от тюрколозите «огурски езици», т.е. онова преходно звено, между алтайските езици, свързващо монголския и ТМ клон, с тюркските езици.

Използвана литература:

Абаев-1, 1958: Абаев, Василий. Историко-этомологический словарь осетинского языка, том 1 (А-К'). Москва-Ленинград, 1958.

Абаев-3, 1979: Абаев, Василий. Историко-этомологический словарь осетинского языка, Том 3 (S-T')., Ленинград, 1979.

Абаев, 1965: Абаев, Василий. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. Москва, 1965 г.

Аворин-1, 1959: Аврорин В. А. Грамматика нанайского языка, том 1. Москва-Ленинград, 1959.: http://altaica.ru/LIBRARY/avrorin_nanai1.djvu

Андреев, Лазаров, Павлов, 2012: Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, Пл. Кой, кой е в Средновековна България. София. 2012.

БЕР-1, 2007: Български етимолгичен речник, том 1 А-З). София, 2007 (второ изд.)

БЕР-2, 1979: Български етимолгичен речник, том 2 (И-Крепя). София. 1979.

БЕР-7, 2010: Български етимологичен речник. Том 7 (и - крепя). София, 2010.

Бешевлиев, 1967: Бешевлиев, В. Ирански елементи у прабългарите. Античное Общество, Труды Конференции по изучению проблем античности. Москва 1967.

Болд, 2003: Болд, Л. Историческое развитие аффиксов порядковых числительных в монгольских языках. Сборник: Чингисхан и судьбы народов Евразии. Материалы международной научной конференции 03-05.10.2002 г. Улан-Удэ, 2003.: https://docplayer.ru/43769368-Istoricheskoe-razvitie-affiksov-poryadkovyh-chislitelnyh-v-mongolskih-yazykah.html

Боровкова: 1992: Боровкова, Людмила. Проблема местонахождения царство Гаочан. Москва. 1992.

Бъри, 1910: Бъри Джон. Хронологически цикъл на българите. Сп. Минало, кн. 4, 1910.: https://strumski.com/readbook/?id=167

Гаглойти, 1999/2000: Гаглойти Юрий. АЛАНИКА. Сведения греко-латинских, византийских, древне-русских и восточных источников об аланах-ясах. (край бр.4-2000. Начало «Дарьял» 1-4' 1999, 1-3' 2000)

ГИБИ-3, 1960: Гръцки извори за българската история. София, 1960.

Гильфердинг-1, 1868: Гильфердинг, Александр. Собрание сочинения. Том 1, Санкт-Петербург. 1868.

Гюзелев, Божилов-1, 1999: Гюзелев, В., Божилов, И. История на Средновековна България VII - XIV в. Том 1, София. 1999.

Добрев, 1994: Добрев, Петър. Преоткриването на прабългарския календар. София. 1994.

Давлетшин, 2008: Давлетшин, Г. М. Духовная культура населения города Болгара. Сборник: Город Болгар. Культура, искусство, торговля. Казань, 2008.: http://archtat.ru/editions/page/4/

ДТС, 1969: Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969.

Зайцева, Муллонен, 2007: Зайцева, Н., Муллонен, М. Новый русско-вепский словарь. Петрозаводск, 2007.: https://www.studmed.ru/zayceva-ng-mullonen-mi-novyy-russko-vepsskiy-slovar_e7a8953a5bb.html

Закиев, Кузьмин-Юманади, 1993: Закиев, М.З. Кузьмин-Юманади, Я.Ф. Волжские булгары и их потомки.Казань, Москва, 1993.: http://suvar.org/books/zakiyev_m._z._kuzymin-yumanadi_ya._f._volzhskiye_bulgarih_i_ikh_potomki.pdf

Захарова, 1960: Захарова, И. Двенадцатилетний животны цикл у народов Центральной Азии. Труды истории, археологии и этнографии АН КССР, том 8. 1960.

Каруновская, 1929: Каруновская, 1929. «Календарь» двенадцатилетнего животного цикла у алтайцев и телеут. Доклады Академии наук СССР. Москва, 1929.: https://web1.kunstkamera.ru/siberia/Texts/Karunovskaya-Kalendar.pdf

Клящорный, 1983: Кляшторный, Сергей. Новые эпиграфические работы в Монголии (1969-1976 гг.). История и культура Центральной Азии. Москва 1983.: http://kronk.spb.ru/library/klashtorny-sg-1983a.htm

Кляшторный, Лившиц, 1971: Кляшторный, Сергей, Лившиц, Владимир. Согдийская надпись из Бугута. Страны и народы Востока., Том 10. Москва 1971.: http://kronk.spb.ru/library/klashtorny-livshiz-1971.htm

Колбышева, 2003: Колбышева, Юлия. Система числительных нганасанского языка и сопоставлении с селькупским языком. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Томск, 2003.: https://new-disser.ru/_avtoreferats/01002615906.pdf

Кручкин, 2006: Кричкун, Юрий. Большой современный Русско-монгольско и монгольско-русский словарь. Москва. 2006.

Кузнецова, Хелимский, Грушкина, 1980: Кузнецова, А. Хелимский, Е. Грушкина, Е. Очерки по селькупскому языку. Том 1, Тазовский диалект. Москва, 1980.: https://www.twirpx.com/file/357994/grant/

Левитская, 1976: Левитская, Л. Историческая морфология чувашского языка. Москва. 1976.: http://turklib.ru/general_history/istoricheskaya_morfologiya_chuvashskogo_yazyka1.html

ЛИБИ-3, 1965: Латински извори за българската история. София, 1965.

Маркварт, 1912: Маркварт, Й. Старобългарските изрази в надписа от Чаталар (Крумово) и старобългарският списък на князете, Сп. Минало, кн. 7, 1912: https://strumski.com/readbook/?id=167

Миккола, 1914: Миккола, Йосиф. Тюркско-българското летоизчисление., сп. Минало, кн. 9, 1914.: https://strumski.com/readbook/?id=167

Москов, 1988: Москов, Моско. Именикът на българските ханове. Ново тълкувание. София, 1988.

Назаров, 2001: Назаров, И. НОВАЯ КНИГА ОБ АЛТАЙЦАХ. Рецензия на книгу: Дьяконова В. П. Алтайцы (материалы по этнографии теленгитов Горного Алтая). Горно-Алтайск, 2001.: http://ethnography.omskreg.ru/page.php?id=690

Напольских, 2012: Напольских, В. В. Реконструкция числительных и реконструкция систем счисления: уральские языки. Числа в системе культуры: Сб. статей / Сост. М. В. Ахметова. Москва, 2012.

Николов, 2015: Николов, Георги. За датата на покръстване на кан Борис Михаил. Сборник: България в европейската култура, наука, образование, религия. Ч. 1. Материали от Четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм "Пътуване към България" - Шумен, 14 - 16. 05. 2014 г. Шумен, 2015.: https://www.academia.edu/18281025

Палагина, И.: Палагина, Ирина. Зодиакальный круг в китайской астрологии. Уеб сайт «Институт Практической Астрологии»: http://nervana.name/astro/china.htm

Петрова, 1967: Петрова, Т. Язык ороков (ульта). Ленинград, 1967.: https://altaica.ru/LIBRARY/tungus/petrova_orok.pdf

Поппе, 1931: Поппе, Н. Н. Материалы по солонскому языку. Ленинград, 1931.: https://altaica.ru/LIBRARY/POPPE/poppe_solon.pdf

Поппе, 1937: Поппе, Н. Н. Граматика письменно-монгольского языка. Москва-Ленинград, 1937.: https://altaica.ru/LIBRARY/POPPE/WMo_Poppe.pdf

Поспеловский, 2002: Поспеловский, Дмитрий. Материалы францисканской миссии 1245 года ХРИСТИАНСКИЙ МИР И «ВЕЛИКАЯ МОНГОЛЬСКАЯ ИМПЕРИЯ». Санкт-Петербург. 2002.

Прокопьева, 2017: Прокопьева, Прасковья. Словообразование порядковых числительных в языке лесных юкагиров. Источник: Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 10(76): в 3-х ч. Ч. 2. стр. 148-150.: https://cyberleninka.ru/article/n/slovoobrazovanie-poryadkovyh-chislitelnyh-v-yazyke-lesnyh-yukagirov

Радлов-4/1, 1911: Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречии. Том 4, часть 1. Санкт Петербург. 1911.

Рамстедт, 1951: Рамстедт, Г. Граматика корейского языка. Москва, 1951.: https://altaica.ru/LIBRARY/ramstedt/korean_grammar.pdf

Ромбандеева, 1973: Ромбандеева, Е. И. Мансийский (вогульский) язык. Москва, 1973.: https://www.twirpx.com/file/142989/grant/

Самойлович, 1913: Самойлович, А. Н. Об изменении в 12-летнем животном цикле у некоторых турецких племен. Известия Таврической архивной коммисии. год. 26, № 49, Симферопол, 1913.

Самойлович, 1927: Самойлович, А. Н. К вопросу о двенадцатилетнем животном цикле у тюркских народов. Восточные записки. Ленинград, 1927. Том 1.

Севортян-5, 1997: Севортян, Эранд. Этимологический словарь тюркских языков, том 5 (К, Ҟ), Москва. 1997.

Сергеев, 2001: Сергеев, В. И. Чувашско-тунгусо-маньчжуские лексико-семантические параллели. Чебоксары. 2001.

СИГТЯ-Л, 2001: Сравнительно-историческая граматика тюркских языков. Лексика. Отв. редактор Тенишев, Э. Р. Москва, 2001.

Славова, 1997: Славова, Татяна. Зодиакалните изображения в Симеоновия сборник (по Светославовия препис от 1073 г.), сборник Преславска книжовна школа. Том 2, Шумен, 1997.

Спирякова, 2009: Спирякова, 2009: Спирякова, Л. МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ ХАНТЫЙСКОГО ЯЗЫКА (на материале шурышкарского и казымского диалектов). АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Санкт-Петербург 2009.: https://www.ugrasu.ru/files/100202_Spirjakova.pdf

ССТМЯ-1, 1975: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Том-1 (А-Нг). Ленинград 1975.

ССТМЯ-2, 1975: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Том 2 (О-Э). Ленинград, 1975

Стеблин-Каменский, 1990: Стеблин-Каменский, Иван. Этимологический словарь ваханского языка. Санкт-Петербург. 1999.

Степанов, 1914: Степанов, Н. Бележки върху изследването на Бъри за българското летоизчисление. Сп. Минало, кн. 9, 1914: https://strumski.com/readbook/?id=167

Стоянов-2, 2009: Стоянов, Валери. Куманология. Том 2. София, 2009.

Стрелкова, 2009: Стрелкова, Ольга. Имена числительные в удмуртского языка (в историко-типологическом аспекте). Диссиртация. Ижевск, 2009.

Фасмер-3, 1987: Фасмер, Макс. Этимологический словарь русского языка. Том 3 (Муза-Сят) Москва. 1987.

Федотов-1, 1996: Федотов, Максим. Этимологического словаря чувашского языка. Том 1 (А-Р), Чебоксары. 1996.

Федотов-2, 1996: Федотов, Максим. Этимологического словаря чувашского языка, Том 2 (С-Я) Чебоксары. 1996.

Фехер-1, 1929: Фехер, Геза. Културата на прабългарите. София, 1929.

Фехер-2, 1929: Фехер, Геза. Прабългари, произход история бит и култура. София, 1929.

Цанкова-Петкова, 1960 / 1973: Цанкова-Петкова, Г. Българско-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий, Сборник: Изследвания в чест на Марин Дринов, София, 1960 г., и БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ СПОРЕД МИРНИТЕ ДОГОВОРИ ОТ КРАЯ НА VII ДО НАЧАЛОТО НА IX в. Сборник: АНТИЧНАЯ ДРЕВНОСТЬ И СРЕДНИЕ ВЕКА, ВЫП. 10, 1973.

Циниус, 1947: Циниус, В. Очерки граматики эвенското (ламутского) языка. Фонетика и морфология. Ленинград, 1947.: https://altaica.ru/LIBRARY/Tsintsius_Even.pdf

Цулая, 1973: Хронограф XIV века. (пер. Г. В. Цулая), Грузинская книжная легенда о Чингисхане. Советская этнография, № 5. 1973.: https://www.booksite.ru/etnogr/1973.htm

ЧАЯ: Чăваш арçын ячĕсем (Чувашки мъжки имена): http://cv.wikipedia.org

Чолова, 2018: Чолова, Цветана. Естественонаучните знания в Шестоднева на Йоан Екзарх. НБУ, 2018.: http://www.electronic-library.org/articles/Article_0105.html

Щербак, 1961: Щербак, А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. Сборник: Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, 1961.: http://www.elbrusoid.org/library/linguistics_literature/424668/

Щербак, 1974: Щербак, А. Сал-наме (по рукописи В 721, хранящейся в Рукописном отделе ЛО ИВАН СССР) // Письменные памятники Востока. 1971. Москва. 1974.: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1800-1820/Sal_name/text.phtml

Эдельман, 1971: Эдельман, Джой. Язгулямско-русский словарь. Москва. 1971.

Яковлев, 2013: Яковлев, В. Двенадцатилетний животный цикл в Китае и у древних тюрков. Сборник: Общество и государство в Китае: Том XLIII, част 1 / Редколл.: А.И. Кобзев и др. Москва 2013. (Ученые записки ИВ РАН. Отдела Китая. Вып. 8 / Редколл.: А. И. Кобзев и др.).: http://www.synologia.ru/a/

***

Adams, 1999: Adams, Douglas Q. A dictionary of Tocharian B, Leiden Studies in Indo-European 10, Rodopi: Amsterdam - Atlanta, 1999.

Bazin, 1991: Bazin, Louis. Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien. - Bibliotheca orientalis hungarica XXXIV. Akademiai Kiadó. Budapest, 1991.

Boba, 1982: Boba, Imre. The Pannonian Onogurs, khan Krum and the formation of the Bulgarian amd Hungarian polities. Първи международен конгрес по Българистика, 23 май – 3 юни 1981 г. Доклади. Симпозиум Славяни и прабългари. София, 1982.

Boodberg, 1938: Boodberg, Peter A. Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties. Harvard Journal of Asiatic Studies, Volume 3; Issue 3-4, 1938.: https://booksc.org/book/36190630/527a64

DDSA: Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.: http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html

Pritsak, 1955: Pritsak, Omeljan. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.: http://www.kroraina.com/bulgar/pritsak_bf/index.html

Ferlus, 2013: Ferlus, Michel. The sexagesimal cycle, from China to Southeast Asia. Chulalongkorn University, Bangkok, 2013.: http://hal.cirad.fr/INALCO/halshs-00922842v2

NAL: Numbers in Asian Languages.: https://www.zompist.com/asia.htm

Starostin, Ch-ch: Starostin, Sergei. Chinese characters. Online: http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\china\bigchina

Starostin, YE: Starostin, Sergei. Yenisseian etymology.: http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\yenisey\yenet

Starostin, UE: Starostin, Sergei. Uralic etymology.: http://starling.rinet.ru

Starostin, Dybo, Mudrak, 2003: Starostin, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill, 2003.: http://starling.rinet.ru

Taishan, 2016: Taishan, Yu. Records Relevant to the Hephthalites in Ancient Chinese Historical Works. International Journal of Eurasian Studies., №3, 2016.: https://www.academia.edu/38822653/Records_Relevant_to_the_Hephthalites_in_Ancient_Chinese_Historical_Works

Vovin, 2004: Vovin, Alexander. Some thoughts on the orirgins Old Turkic 12-years animal cycle. Central Asiatic Journal Vol. 48, No. 1, 2004.: https://www.academia.edu/3504395/Old_Turkic_Animal_Cycle
Wei, 1999: Wei, Julie Lee. Correspondences Between the Chinese Calendar Signs and the Phoenician Alphabet. SINO-PLATONIC PAPERS. Number 94. March, 1999.: http://www.sino-platonic.org/complete/spp094_calendar_signs.pdf

№	ВЛАДЕТЕЛ	год. на управление	срок на живот, или управление
1.	Авитохол (прародителя Тохол / Тогарма ?)	453 – 153 или 465 – 165	300 год. = една епоха
2.	Ирник (Хернак)	153/165 – 603 реално 585 – 603	150 год. = половин епоха
3.	Органа «гостуна» или вуйчото наместник (регент)	603 – неясно, реално (603 – 617)	2 или 15 год. (неясно)
4.	Курт (Кубрат)	605 – 665, като до 617 е под опеката на Органа	60 год. управление или продълж. на живота ?
5.	Безмер (Батбаян)	665 – 668 след което разкол на държавата.	3 год. еднолично, после хазарски васал.
6.	Аспарух	668 – 680 в Кавказ, 681 – 695 на юг от Дунава	61 год. е продължителността на живота му, реално управлява 12 год. в Кавказ и 14 год. в новата държава, или общо 26 год.
7.	Тервел	695 – 703/4 еднолично, след това 703 – 727 в съуправителство	Дадените 21 г. според «Именника» показва че би трябвало да е управлявал до 715 г., което е нереално. Ако приемем съобщението на западните хронисти, че Кормесий се е възцарил в 727 г., това означава че Тервел е бил жив до тогава, т.е. е управлявал от 695 до 727 г., или общо 32 год. От тях 7 год. (само срока на едноличното управление) и 25 в съуправителство
8.	Кормесий	703/4 – 727 в съуправителство, от 727 до 733/34 – еднолично.	24 год. в съуправителство и 4 год. еднолично, общо 28 год.
9.	Севар	733/34 – 737 – еднолично, след това 737 – 749, в съуправителство с Кормисош	5 или 4 год. еднолично и 11 в съуправетелство = 15 год.
10.	Кормисош	737 – 749 в съуправителство, еднолично 749 – 754.	11 в съупр. и 5/6 еднолично = 17 год.
11.	Винех	754 – 760/61	7
12.	Телец	760/61 – 763	3
13.	Сабин (отсъства в „Именника”)	763 – 765	2
14.	Умор	766	40 дни

Години по Китайския календар I – IX в.

Плъх / Самур СОМОР	Вол / Крава ШЕГОР	Тигър (?)	Заек ДВАН	Дракон ВЕРЕНИ	Змия ДИЛОМ
4 244 484 724	5 245 485 725	6 246 486 726	7 247 487 727	8 248 488 728	9 249 489 729
16 256 496 736	17 257 497 737	18 258 498 738	19 259 499 739	20 260 500 740	21 261 501 741
28 268 508 748	29 269 509 749	30 270 510 750	31 271 511 751	32 272 512 752	33 273 513 753
40 280 520 760	41 281 521 761	42 282 522 762	43 283 523 763	44 284 524 764	45 285 525 765
52 292 532 772	53 293 533 773	54 294 534 774	55 295 535 775	56 296 536 776	57 297 537 777
64 304 544 784	65 305 545 785	66 306 546 786	67 307 547 787	68 308 548 788	69 309 549 789
76 316 556 796	77 317 557 797	78 318 558 798	79 319 559 799	80 320 560 800	81 321 561 801
88 328 568 808	89 329 569 809	90 330 570 810	91 331 571 811	92 332 572 812	93 333 573 813
100 340 580 820	101 341 581 821	102 342 582 822	103 343 583 823	104 344 584 824	105 345 585 825
112 352 592 832	113 353 593 833	114 354 594 834	115 355 595 835	116 356 596 836	117 357 597 837
124 364 604 844	125 365 605 845	126 366 606 846	127 367 607 847	128 368 608 848	129 369 609 849
136 376 616 856	137 377 617 857	138 378 618 858	139 379 619 859	140 380 620 860	141 381 621 861
148 388 628 868	149 389 629 869	150 390 630 870	151 391 631 871	152 392 632 872	153 393 633 873
160 400 640 880	161 401 641 881	162 402 642 882	163 403 643 883	164 404 644 884	165 405 645 885
172 412 652 892	173 413 653 893	174 414 654 894	175 415 655 895	176 416 656 896	177 417 657 897
184 424 664	185 425 665	186 426 666	187 427 667	188 428 668	189 429 669
196 436 676	197 437 677	198 438 678	199 439 679	200 440 680	201 441 681
208 448 688	209 449 689	210 450 690	211 451 691	212 452 692	213 453 693
220 460 700	221 461 701	222 462 702	223 463 703	224 464 704	225 465 705
232 472 712	233 473 713	234 474 714	235 475 715	236 476 716	237 477 717

Кон ИМЕН	Овен / Овца ТЕКУ	Маймуна ОПАТ (?)	Петел / Кокошка ТОХ	Куче ЕТХ	Свиня / Глиган ДОХС
10 250 490 730	11 251 491 731	12 252 492 732	1 241 481 721	2 242 482 722	3 243 483 723
22 262 502 742	23 263 503 743	24 264 504 744	13 253 493 733	14 254 494 734	15 255 495 735
34 274 514 754	35 275 515 755	36 276 516 756	25 265 505 745	26 266 506 746	27 267 507 747
46 286 526 766	47 287 527 767	48 288 528 768	37 277 517 757	38 278 518 758	39 279 519 759
58 298 538 778	59 299 539 779	60 300 540 780	49 289 529 769	50 290 530 770	51 291 531 771
70 310 550 790	71 311 551 791	72 312 552 792	61 301 541 781	62 302 542 782	63 303 543 783
82 322 562 802	83 323 563 803	84 324 564 804	73 313 553 793	74 314 554 794	75 315 555 795
94 334 574 814	95 335 575 815	96 336 576 816	85 325 565 805	86 326 566 806	87 327 567 807
106 346 586 826	107 347 587 827	108 348 588 828	97 337 577 817	98 338 578 818	99 339 579 819
118 358 598 838	119 359 599 839	120 360 600 840	109 349 589 829	110 350 590 830	111 351 591 831
130 370 610 850	131 371 611 851	132 372 612 852	121 361 601 841	122 362 602 842	123 363 603 843
142 382 622 862	143 383 623 863	144 384 624 864	133 373 613 853	134 374 614 854	135 375 615 855
154 394 634 874	155 395 635 875	156 396 636 876	145 385 625 865	146 386 626 866	147 387 627 867
166 406 646 886	167 407 647 887	168 408 648 888	157 396 637 877	158 398 638 878	159 399 639 879
178 418 658 898	179 419 659 899	180 420 660 900	169 409 649 889	170 410 650 890	171 411 651 891
190 430 670	191 431 671	192 432 672	181 421 661	182 422 662	183 423 663
202 442 682	203 443 683	204 444 684	193 433 673	194 434 674	195 435 675
214 454 694	215 455 695	216 456 696	205 445 685	206 446 686	207 447 687
226 466 706	227 467 707	228 468 708	217 457 697	218 458 698	219 459 699
238 478 718	239 479 719	240 480 720	229 469 709	230 470 710	231 471 711